
Educatie- didactische aspecten

Een ontmoeting met
een veteraan

Veteraneninstituut

Inhoud

1.1. Inleiding.....	3
1.1.1: Situatie in de klas.....	3
1.1.2: Burgerschapsvorming	4
Burgerschapsvorming in het onderwijs.....	4
Actief burgerschap	4
Burgerschap en veteranen	4
1.1.3: Het leerplan van de toekomst.....	5
1.1.4: Relatie met schoolvakken	9
1.2 De presentatie van een veteraan voor de klas is een aanleiding tot;	10
1.2.1: Dialoog.....	10
Fase 1: Nodig leerlingen uit voor een dialoog. In de eerste fase van de dialoog kun je als (gast)leraar;	10
Aanbevelingen:	10
Fase 2: Nodig de leerlingen uit om verschillende perspectieven in te nemen. In de tweede fase van de dialoog kun je als (gast)leraar:	14
Aanbevelingen:	14
Oefeningen	19
Waardebepaling	19
Mening opschorten.....	20
Reflectie.....	21
1.2.2: Interview	24
1.2.3: Spreekbeurt	25
1.2.4: Discussie	26
1.2.5: Schrijven	26
Betoog of beschouwing	26
1.2.6: Lezen.....	27
1.2.7: Documenteren	27
1.2.8: Argumenteren	28
Voor of tegen.....	28
1.2.9: Debatteren	29
Wat is debatteren?	29
Doel van debatteren	29
Wat leer je bij debatteren?.....	29
Goed onderwijs	29
Het verschil tussen discussiëren en debatteren.....	30

Ingrediënten voor een debat.....	30
1.2.10: Storyline Approach.....	32
Van 'plot' tot verhaal.....	32
Sleutelvragen	32
Activiteiten.....	32
Kick-off.....	32
Werken met hoofdpersonen	33
De wandfries	33
1.3: Bijlagen:	34
1.3.1: Schoolvoorbeelden met betrekking tot Veteraan in de klas	34
1.3.1.1: Debatteren.....	34
1.3.1.2: De kinderen vonden het zeer indrukwekkend	36
1.3.1.3: Heel opvallend dat de leerlingen naar elkaars argumenten luisterden	37
1.3.1.4: Contact met echte mensen.....	37
1.3.1.5: Een uitgelezen kans om het nieuws beter te leren begrijpen	38
1.3.1.6: De kinderen wilden eigenlijk niet stoppen	38
1.3.1.7: Onderwijsproces is in een stroomversnelling geraakt	39
1.3.1.8: De leerlingen vroegen honderduit.....	40
1.3.1.9: Meer begrip, inlevingsvermogen en tolerantie	40
1.3.2: Kerndoelen Primair Onderwijs (PO) en Voortgezet Onderwijs (VO):	41
1.3.2.1: Taal/Nederlands PO:	41
1.3.2.3: Geschiedenis:.....	42
1.3.2.4: Kerndoelen Mens en Samenleving PO:	42
1.3.2.5: Kerndoelen Mens en Maatschappij VO (o.a. geschiedenis):	42
1.3.2.6: Kerndoelen aardrijkskunde PO:	43
1.3.2.7: Kerndoel aardrijkskunde VO:	43
1.3.2.8: Kerndoel kunstzinnige oriëntatie PO:.....	43
1.3.2.9: Kerndoelen Kunst en Cultuur VO:.....	43

Hoe krijgt de ontmoeting met de veteraan een plek in het onderwijsprogramma? Welke vaardigheden worden geoefend? Welke kennis wordt aangeleerd? Welke mogelijkheden zijn er om extra activiteiten te organiseren? In dit hoofdstuk gaan we in op de educatieve-didactische aspecten van de ontmoeting met de veteraan.

1.1. Inleiding

Religieuze spanningen en conflicten, Israël en de Palestijnse kwestie, het geweld in Irak en Syrië, het onafhankelijkheidsstreven van Koerden, de spanningen tussen Turkije en Armenië, aanslagen gepleegd in Europa, racistisch gemotiveerd geweld in de VS, Myanmar en andere delen van de wereld, spanningen tussen de Oekraïne en Rusland etc.

Stuk voor stuk voorbeelden uit de actualiteit die op school naar voren kunnen komen als gevolg van nieuwsberichten of bij de behandeling van bepaalde onderwerpen. Conflicten en spanningen in de wereld en de bijbehorende gevolgen hiervan, inclusief de vluchtelingenproblematiek en het daarmee samenhangende integratievraagstuk, zijn ook binnen de school en de klas onderwerp van gesprek.

1.1.1: Situatie in de klas

Nog steeds scoren Nederlandse tieners slechter op onderdelen van burgerschapsvorming dan in de ons omringende landen. Met name kennis van de democratie, mensenrechten en tolerantie tegenover migranten.

Leraren ervaren bovendien dat meer en meer jongeren zich niet kunnen identificeren met de Nederlandse samenleving, waaronder het onderwijs, en zich daarom afkeren van deze samenleving.

De SCP (Sociaal Cultureel Planbureau) publicatie 'Werelden van verschil (SCP 2015)' beschrijft hoe groepen jongeren zich van de samenleving vervreemden en zich richten op samenlevingen elders en hun toevlucht zoeken tot andere media waarin een andere kijk op de werkelijkheid wordt gepresenteerd. Een journalistiek verslag van Margalith Kleijwegt illustreert het beeld van dergelijke jongeren in het beroepsonderwijs van de grote steden. Een deel van de leraren heeft moeite met het aan de orde stellen van onderwerpen die aanleiding kunnen zijn tot felle reacties en discussies. Onderzoek van de Radboud Universiteit toont aan dat één op de vijf leraren hier moeite mee heeft. Een klein deel daarvan gaat bepaalde onderwerpen zelfs geheel uit de weg. Leraren voelen zich inhoudelijk niet altijd toegerust, maar veelal spitst het zich toe op handelingsverlegenheid in het voeren van gesprekken over gevoelige onderwerpen en een gebrek aan didactisch repertoire.

Wellicht dat een bezoek van een 'Veteraan in de Klas' een bijdrage leveren kan aan een genuanceerdere kijk op de Nederlandse samenleving en de gebeurtenissen in de wereld.

1.1.2: Burgerschapsvorming

Democratie is meer dan een politiek systeem. Ze is een houding die ten grondslag ligt aan onze manier van samenleven. Die stelt eisen aan de burgers: een gevoel van betrokkenheid bij de samenleving, de wil om zich niet alleen in te zetten voor het eigen, maar ook voor het gemeenschappelijk belang. Er zijn kritische burgers nodig om de samenleving constant te verbeteren en aan te passen aan maatschappelijke veranderingen. Dat gebeurt vanuit eigen ervaringen, opvattingen en doelen.

Burgerschapsvorming in het onderwijs

Het kabinet heeft het primair- en het voortgezet onderwijs de opdracht gegeven burgerschapsvorming in het lesprogramma op te nemen, onder de formulering: 'Het onderwijs is mede gericht op de bevordering van burgerschap'. Om leerlingen voor te bereiden op het functioneren in onze hedendaagse complexe maatschappij, is het raadzaam ook de wereld buiten de school bij het onderwijs te betrekken. Het betrekken van andere 'werelden' bij het onderwijs is een belangrijk onderdeel van burgerschapsvorming. Leerlingen krijgen hierdoor een bredere kijk op onze maatschappij. Ze worden kritischer en actiever. Daarom is het beter te praten over 'actief burgerschap'. Hiermee wordt bedoeld dat leerlingen zelfstandig verantwoordelijkheid nemen voor gemeenschapsbelangen binnen en/of buiten de school. Ze maken zich een democratische, participerende houding eigen, respecteren grond- en mensenrechten en ontwikkelen een eigen identiteit.

Actief burgerschap

De school staat daarom voor een grote uitdaging, namelijk ervoor te zorgen dat leerlingen betekenisvolle inhouden krijgen aangeboden die aansluiten op de ervaringen van leerlingen uit de wereld buiten de school. Om tot actief burgerschap te komen kan de school dus niet volstaan met het aanbieden van traditionele kennis via de schoolvakken.

Het is meer dan alleen het overdragen van kennis aan leerlingen, of het laten maken van werkstukken, het houden van spreekbeurten of het afnemen van toetsen. Actief burgerschap leer je door het te ervaren, door het te doen. Actief aan de slag met betekenisvolle inhouden, die aansluiten op buitenschoolse ervaringen van de leerlingen. Deze inhouden zijn veelal maatschappelijke vragen of problemen die de leerlingen motiveren. Inhouden waar kinderen en jong volwassenen bijvoorbeeld via het (jeugd)journaal, de (kids)krant of alledaagse problemen uit de directe omgeving van hun school weet van hebben. Veelal zijn het gemeenschapsbelangen, waar leerlingen een duidelijke mening over hebben.

Burgerschap en veteranen

Tegen de achtergrond van het bezoek van de veteraan kan aandacht besteed worden aan de hoofdzaken van de Nederlandse en Europese staatsinrichting en de rol daarin van de burger. Hoe komt de beslissing of ons land aan een vredesmissie gaat deelnemen tot stand? Welke invloed heeft de burger daarop? Maar ook: hoe zit het met de houding van allochtone soldaten?

1.1.3: Het leerplan van de toekomst

In januari 2016 verscheen het eindadvies van het Platform Onderwijs 2032, dat suggesties doet voor een toekomstbestendig leerplan. Hoewel het advies nog verdere uitwerking behoeft, zijn wel enkele trends te onderscheiden die in de discussie over het onderwijs van de toekomst aan de orde komen. We noemen de onderwerpen waarvan het Platform Onderwijs 2032 vindt dat deze tot de kerntaken van het onderwijs behoren. Waaraan de veteraan, in een aantal gevallen, een bijdrage kan leveren met zijn/haar bezoek in de klas:

- **Stimuleren van nieuwsgierigheid**
Het onderwijs dient de nieuwsgierige houding die leerlingen van nature bezitten te bevorderen. Leerlingen leren daarbij om kritische vragen te stellen en strategieën te ontwikkelen om die vragen te beantwoorden, in samenwerking met anderen en gebruik makend van vele bronnen.
- **Persoonlijkheidsvorming**
Een facet van persoonlijkheidsvorming is dat leerlingen op gepaste wijze vorm leren geven aan hun eigen gevoelens en emoties. Daarbij hoort ook dat ze rekening houden met en zich in willen leven in de gevoelens van anderen. Door het aanreiken van onderwerpen waarmee jongeren, uit zichzelf, niet altijd in aanraking komen wordt de horizon verbreed.
- **Omgaan met vrijheid en verantwoordelijkheid**
Volgens het platform leert “toekomstgericht onderwijs” leerlingen ervaren wat hun rechten en plichten zijn: nu, als kind, en later in hun volwassen leven. Het leert ze daartoe kennismaken met kinderrechten, de rechten van de mens, de democratische rechtsstaat en collectieve waarden die aan de Nederlandse samenleving ten grondslag liggen. Het brengt ze ook sociale vaardigheden, een open houding en kennis van en begrip voor andere culturen en religies bij. Dat helpt ze de grote maatschappelijke vraagstukken van deze tijd te begrijpen en na te denken over zinvolle oplossingen”.
- **Betekenisvol onderwijs op maat**
Het onderwijs van de toekomst sluit aan bij de interesses van leerlingen. Aan de hand van actuele vraagstukken en voorbeelden uit het echte leven worden leerlingen gemotiveerd en wordt een verbinding gelegd met het aanpakken van maatschappelijke vraagstukken.
- **Taalvaardig in Nederlands en Engels**
Het streven is om deelvaardigheden lezen, spreken, luisteren en schrijven meer in samenhang aan te bieden. Dat kan bijvoorbeeld door het houden van een debat te combineren met het uitschrijven van argumenten of het schrijven van een betoog als reflectie op een debat. Ook het onderscheiden van vormen van communicatie en het afstemmen daarvan op de doelgroep maakt onderdeel uit van een functioneel gebruik van taalvaardigheden. Het gebruik van Engelstalige begrippen, of uitspraken hoeven daarbij niet te worden vermeden: Engelstalige spreekvaardigheid moet al vanaf vroeg in de basisschool worden geoefend.
- **Rekenvaardig**
“Toekomstgericht onderwijs” leert leerlingen de waarde van rekenvaardigheid in te zien en te ontdekken hoe ze die kunnen benutten in praktijk- en beroepssituaties.

- **Burgerschap**

Het Platform vindt dat burgerschap in het onderwijs een prominentere plaats moet krijgen. Alle scholen hebben de opdracht om jongeren te leren functioneren in een democratische samenleving. Het Platform volgt het advies van de Onderwijsraad (2012) door te stellen dat: “de basiswaarden van de democratische rechtsstaat levend houden is een gemeenschappelijke verantwoordelijkheid, evenals de bevordering van de kennis van staatsinrichting en democratie en de daarin geldende spelregels”. Daarbij is ook aandacht voor mensen- en kinderrechten: deze gelden overal en voor iedereen. Het gaat daarbij zeker niet alleen om kennis, juist het oefenen van democratische beginselen en vaardigheden is essentieel: samen leven, omgaan met regels, een eigen mening vormen en beargumenteren, respecteren van andere meningen, tolerantie en verdraagzaamheid tonen, conflicten oplossen, bijdragen aan de omgeving.

- **Kennisdomeinen**

Het Platform pleit voor samenhangende kennis, georganiseerd in drie kennisdomeinen: mens & maatschappij, natuur & technologie en taal & cultuur. Het mens & maatschappijdomein omvat verschillende perspectieven: historisch, geografisch, politiek, economisch en maatschappelijk. Daarbij geldt het principe: meer van minder. Dus niet de oppervlakkige behandeling van heel veel onderwerpen, maar een verdiepende behandeling van minder onderwerpen en kennis. Daardoor kunnen diverse vaardigheden beter tot ontwikkeling komen. Naast de al genoemde vaardigheden (o.a. taal en burgerschap), gaat het onder meer om:

- kritisch denken: kritische vragen stellen, een eigen mening onderbouwen, feiten en vooroordelen onderscheiden, informatie kunnen analyseren;
- probleemoplossend vermogen: problemen herkennen en planmatig oplossen, voor- en nadelen afwegen, gevolgen beredeneren;
- samenwerken: samen werken aan een gezamenlijk doel, leren omgaan met verschillende invalshoeken, omgaan met kritiek, verantwoordelijkheid dragen voor het groepsresultaat.

- **Verbinden met de buitenwereld**

Het samenwerken van scholen met de wereld buiten school kan worden versterkt, bijvoorbeeld door samenwerking met maatschappelijke instellingen. Deskundigheid en mogelijkheden buiten de school kunnen beter benut worden om het onderwijsaanbod te verrijken. Leerlingen en leraren kunnen de school uit gaan, maar het is ook denkbaar dat de buitenwereld de school wordt binnengehaald.

Platform Onderwijs 2032 (2016). *Onsonderwijs2032: Eindadvies*. Den Haag: Platform Onderwijs 2032.

Ook levert de veteraan door zijn bezoek in de klas een bijdrage aan het geschiedenisonderwijs van de toekomst zoals hieronder beschreven wordt in:

- **Heroriëntatie op de kern van geschiedenisonderwijs**

In de discussie over het onderwijs van de toekomst, denken vakverenigingen opnieuw na over de essentie en toegevoegde waarde van hun eigen vak. De vereniging van docenten geschiedenis en staatsinrichting in Nederland (VGN) bracht in 2016 een visie op hun vak uit. Daarin lezen we dat: “Leerlingen moeten leren dat hedendaagse verschijnselen historische bepaald en tijdgebonden zijn. Ze dienen daarbij oog te krijgen voor processen van verandering en continuïteit, voor bedoelde en onbedoelde gevolgen van het handelen van mensen en voor de verbindingen tussen mensen op nationaal, Europees en mondiaal niveau. Bovendien leert geschiedenisonderwijs dat de werkelijkheid geen onveranderbaar gegeven is, maar dat mensen daarop door hun keuzes en idealen een wezenlijke invloed kunnen uitoefenen. Vaardigheden zijn verder: werken met tijdsindelingen en chronologie, historische bronnen gebruiken, vergelijkingen maken, feiten en meningen onderscheiden, standplaatsgebondenheid.

In het geschiedenisonderwijs wordt gebruik gemaakt van kenmerkende aspecten van historische gebeurtenissen.

Kooij, C. van der & Schans, T. van der (2016). *Bij de tijd door het schoolvak geschiedenis: Een visie van geschiedenisdocenten op hun vak.* www.vgnkleio.nl

Eveneens levert Veteraan in de Klas een bijdrage aan vieren en herdenken.

- **Vieren en herdenken**

In het voorjaar van 2016 bracht de Commissie versterking infrastructuur herinnering WOII (onder leiding van Cohen) een eindrapport uit waarin de ambitie van de herinneringssector is gecombineerd met een kader voor een meerjarige agenda. Een belangrijk uitgangspunt in de herbezinning op de Tweede Wereldoorlog is het wegvallen van ooggetuigen en het veranderen van de wereld en de nu voorkomende conflicten. De ambitie van de commissie is “te zoeken op welke manier de Tweede Wereldoorlog ook voor toekomstige generaties betekenis kan blijven hebben. Kennis van de geschiedenis helpt om conflicten in de wereld van nu – nog steeds in oorlog – te begrijpen. Inzicht in kernwaarden die toen onder druk stonden, leidt tot reflectie en een handelingsperspectief op waarden die nu belangrijk zijn”.

Ook lezen we dat: “Bij de jongere generaties lijkt soms nauwelijks sprake meer van een gedeeld moreel ijkpunt. Maar wel leeft bij hen de vraag wat zij persoonlijk kunnen doen om mensen in nood te helpen en om een bijdrage te leveren aan een betere samenleving. Burgers zijn mondiger geworden, laten twijfel toe en stellen kritische vragen. Vragen waar het verlangen achter schuil gaat om te begrijpen waarom de Tweede Wereldoorlog kon gebeuren. En om te begrijpen waarom er tegenwoordig nog steeds soortgelijke oorlogen en gruwelijkheden plaatsvinden.

De laatste twee, drie decennia is meer bereidheid ontstaan om de complexiteit van de oorlog en de periode daarna te zien met de gelaagdheid van motieven, perspectieven, dilemma's en keuzes. Meer en meer zoeken Nederlanders ook naar antwoorden in persoonlijke, biografische en lokale geschiedenisverhalen over oorlog. We speuren naar dilemma's waar mensen toen voor stonden en vragen ons af: wat zeggen deze over het nu, over onze waarden en over onszelf?"

In het eindadvies wordt gesteld dat waarden als verdraagzaamheid, medemenselijkheid en gelijkwaardigheid het fundament vormen van een moderne democratische rechtsstaat. De commissie acht het wenselijk om "de oorlog vanuit meerdere perspectieven te benaderen en deze aan elkaar te verbinden: mondiaal en lokaal, historisch en actueel, collectief en persoonlijk, slachtoffer en dader, ideologie en ideaal, democratisch en totalitair regime".

Wat leren wij hieruit, uitgaande van het perspectief van de gastles gegeven door een veteraan?

- Aandacht voor de gelaagdheid van motieven, perspectieven, dilemma's en keuzes van mensen in conflicten en oorlog en daarbij een relatie leggen met het persoonlijke.
- Een kritische, multiperspectivistische kijk op conflicten en oorlog: mondiaal en lokaal, historisch en actueel, collectief en persoonlijk, slachtoffer en dader, ideologie en ideaal, democratisch en totalitair regimes.
- Reflectie op kernwaarden: wat zijn de kernwaarden van onze democratische samenleving en rechtsstaat.

1.1.4: Relatie met schoolvakken

Het onderwijs wordt nogal eens benaderd voor het behandelen van **maatschappelijke thema's**. Terecht, het onderwijs heeft mede tot taak het vormen van jongeren tot kritische, verantwoord beslissende en handelende burgers. Een even terechte kanttekening hierbij is dat het programma al behoorlijk vol zit zonder die maatschappelijke thema's, en dat basisvakken als **taal, geschiedenis** en **aardrijkskunde** niet in de verdrukking mogen komen. Zo beschouwd is het ontvangen van een veteraan, inclusief voorbereiding en aansluitende onderwijsactiviteiten, een mooie manier om een maatschappelijk thema te behandelen en tegelijk de kenniscomponent in het onderwijs recht te doen.

Zoals hierboven reeds werd toegelicht, zijn er veel aanknopingspunten met **taal**. Een schrijfofdracht die tóch in het programma staat, kan natuurlijk even goed betrekking hebben op het bezoek van de veteraan.

Het bedenken van goede vragen, het gesprek met de veteraan en debatteren over de noodzaak van vredesmissies is taalonderwijs pur sang. Verder zijn er verbindingen te leggen met het vak.

Welke militaire acties (oorlogen, vredesoperaties) heeft Nederland de afgelopen eeuwen uitgevoerd? Wat was de aanleiding? Hoe verliepen die acties? Wat waren de gevolgen? Een startpunt bij **geschiedenis** is de Canon van Nederland, waarvan de volgende vensters direct of indirect een relatie hebben met militaire activiteiten: Willem van Oranje, Karel V, Michiel de Ruyter, Napoleon Bonaparte, Eerste Wereldoorlog, Indonesië, Tweede Wereldoorlog en Srebrenica.

Ook de relatie met het vak **aardrijkskunde** is duidelijk. De inzet van Nederlandse militairen vond en vindt plaats over de hele wereld. Als geen ander zal de veteraan kunnen vertellen over de geografische en klimatologische omstandigheden waarmee hij te kampen had. Dat is een ooggetuigenverslag waar geen tekstboek tegenop kan.

Minder kennis gebonden, maar toch ook een kernvak is **creatieve ontwikkeling**. Ook in dit opzicht kan het bezoek van de veteraan inspirerend werken. De kinderen kunnen hun indrukken verwerken in een tekening, fotocollage, fototentoonstelling, PowerPointpresentatie of website.

Een stapje verder is **dramatische vorming**. Wellicht zijn de kinderen in staat een toneelstuk te schrijven en op te voeren over onderwerpen als moed, plicht, succes en verdriet. In het verlengde daarvan zijn ook met sociaal-emotionele ontwikkeling verbindingen te leggen. Met name met burgerschapsvorming.

Burgerschapsvorming. Democratie is meer dan een politiek systeem. Ze is een houding die ten grondslag ligt aan onze manier van samenleven. Die stelt eisen aan de burgers: een gevoel van betrokkenheid bij de samenleving, de wil om zich niet alleen in te zetten voor het eigen, maar ook voor het gemeenschappelijk belang. Er zijn kritische burgers nodig om de samenleving constant te verbeteren en aan te passen aan maatschappelijke veranderingen. Dat gebeurt vanuit eigen ervaringen, opvattingen en doelen.

1.2 De presentatie van een veteraan voor de klas is een aanleiding tot;

1.2.1: Dialoog

De dialoog met je leerlingen aangaan over gevoelige burgerschapskwesties kent volgens deze methodiekbeschrijving een drietal fases. Binnen deze gespreksfases ben je als leraar een gesprekspartner van je leerlingen, maar per fase verschilt het hoe je deze rol invulling kunt geven.

We gaan nu per gespreksfase een aantal aanbevelingen uit de praktijk toelichten, waarmee de dialoog vormgegeven kan worden. Ook zijn er richtlijnen voor tussentijdse analyse van de klas, en is er aandacht voor mogelijke struikelblokken.

Fase 1: Nodig leerlingen uit voor een dialoog.

In de eerste fase van de dialoog kun je als (gast)leraar;

- Je leerlingen actief uitnodigen om de dialoog aan te gaan. Dit kan door zonder oordeel de opvattingen van je leerlingen te bevragen, of door zelf het initiatief te nemen om bepaalde kwesties aan te snijden in het klaslokaal.
- Jezelf als persoon tonen in het contact met de leerling.
Door je persoonlijk en kwetsbaar op te stellen, kun je een open gesprek met je leerlingen en voorzetje geven. Sommige thematiek of onderwerpen roepen bij docenten sterke emoties op, bijvoorbeeld omdat deze direct raken aan hun achtergrond of identiteit. Als de mening van leerlingen lijnrecht tegenover die van jou staat of je persoonlijk raakt, kun je de neiging hebben om een harde norm te stellen op het moment dat leerlingen zich hard uitlaten. Expliciteer daarom duidelijk je grenzen naar leerlingen toe, maar houd het gesprek open en bedenk dat leerlingen zich nog aan het ontwikkelen zijn.
- Een veilige sfeer creëren waarin het leerlingen duidelijk wordt dat je geïnteresseerd bent in hun opvattingen en meningen, en waarin zij verwacht worden respectvol naar elkaar te luisteren en elkaar te bevragen. Hierbij past ook het stellen van een milde (non-verbale) norm als leerlingen grensoverschrijdend gedrag vertonen.

Aanbevelingen:

Ontken het wereldbeeld van je leerlingen niet

- Als (gast)docent kan je schrikken van de uitspraken en opvattingen van je leerlingen. Soms staan jouw opvattingen lijnrecht tegenover die van je leerlingen of merk je dat jullie wereldbeelden ver van elkaar afstaan. Het kan in zo'n geval contraproductief zijn om een discussie aan te gaan met deze leerling, en hem of haar met feiten te overtuigen dat jouw visie op het vraagstuk juist(er) is. Het ontkennen van het wereldbeeld van jongeren biedt geen stevige basis voor een open gesprek waarin de leerling zijn of haar opvattingen kan spiegelen aan die van anderen. In praktijk verzanden docent en leerling regelmatig in een patstelling waar niemand wijzer van wordt, waarbij het gevaar tevens is dat de rest van de leerlingen zich niet bij het gesprek betrokken voelt. Houd in plaats daarvan het gesprek open door te erkennen dat deze leerling(en) een bepaalde mening is toegedaan.

Neem de volgende stappen:

- Herhaal in je eigen woorden wat er is gezegd
- Vraag of je dat goed begrepen hebt
- Vraag om toelichting: "Kun je dit uitleggen?"
- Vraag om informatiebronnen: "Waar heb je dit gehoord, gezien of gelezen?"
- Als er sprake is van grensoverschrijdend gedrag, geef aan waarom daar een grens ligt en neem zo nodig maatregelen

Houd het gesprek open

Peer educators en gastsprekers kunnen worden getraind om in te gaan op elke ontboezeming of opmerking van leerlingen, ook als deze hen tegen de borst stuit. Hierin kunnen zij zich vaak vrijer bewegen dan docenten, omdat ze geen positie van autoriteit hebben in het klaslokaal. Zij hebben geen opvoedkundige rol en dragen na het lesprogramma geen verantwoordelijkheid meer voor de leerlingen. Voor docenten is het belangrijker om normen te stellen, immers spelen zij een onmisbare rol in de socialisering en ontwikkeling van hun leerlingen/studenten. Docenten houden de regels van hun klaslokaal aan en roepen leerlingen waar nodig terug als zij over de schreef gaan. Toch is het daarbij wel raadzaam om geen harde norm te stellen bij het horen van opmerkingen of meningen van leerlingen die je aanstootgevend vindt. Het is goed om aan te geven waar de grenzen liggen en dat je schrikt van de uitspraken van leerlingen, maar probeer daarbij ik-boodschappen te gebruiken. In plaats van "Dat kan echt niet, dat je dit zo zegt.", kan het constructiever zijn om bijvoorbeeld: "Ik vind het best moeilijk om te horen dat je er zo over denkt" te zeggen. Hiermee voorkom je dat je leerling denkt dat je hem of haar afwijst op de persoon.

Hier speelt ook de overweging mee of je (klassikaal) op de leerling in wilt gaan op dat moment: vraagt de opmerking/uitlating/vraag om een uitgebreider gesprek of is deze slechts provocatief of als afleiding van de les bedoeld? Wanneer wel ingegaan wordt op een opmerking is het in ieder geval belangrijk om bovenstaande houding in overweging te nemen. Zo wordt vermeden dat een vraag van een leerling af wordt geslagen en daarmee een potentieel interessant gesprek over burgerschapskwesaties afgekapt wordt. Als leerlingen geen ruimte krijgen om hun eigen opvattingen te spiegelen of te bespreken, bereik je misschien wel dat hij/zij deze opvattingen niet meer uit, maar daarmee tevens dat deze niet de kans krijgt om zijn of haar attitude onder de loep te nemen of te veranderen. Ook krijg je zo geen zicht of het perspectief van deze leerling wellicht breder gedragen of gevoeld wordt door klasgenoten.

Door als (gast)docent geen ruimte te bieden voor afwijkende meningen, wordt een sfeer van sociale wenselijkheid rondom gevoelige thema's gecreëerd. Een gevolg hiervan kan ook zijn dat jongeren met een van de (sociaal-maatschappelijke) norm afwijkende mening zich niet meer uiten en slechts in gesprek gaan met degenen die hun visie delen. Probeer in dit soort gevallen altijd door te vragen zonder in de aanval te gaan: Waarom denken leerlingen dit?

Aan deze aanpak zitten uiteraard ook grenzen, bijvoorbeeld in het geval van belediging van klasgenoten en discriminatie is het belangrijk een grens te stellen, zowel voor de leerling in kwestie als voor de rest van de klas. Neem maatregelen, leg goed uit waarom je die op dat moment neemt en geef aan wanneer je er op terug komt. Het straffen of terechtwijzen van één leerling uit de klas, maakt nog niet dat het probleem is opgelost.

De leerling denkt er doorgaans niet direct anders over en de situatie kan ontstaan dat de leerlingen die er net zo over denken, nu niet meer voor hun mening uit durven te komen. Zorg daarom voor een gepland vervolgesprek waarin de inhoud van de opmerking in een breder thema wordt geplaatst. Als een leerling bijvoorbeeld discriminerende opmerkingen maakt, kun je zeggen: "Ik wil hier graag later met jullie over in gesprek". Als dat moment is aangebroken, kun je de opmerking van de leerling in een breder kader plaatsen en een les/dialogo ophangen aan het thema 'gelijkheid tussen mensen'.

Stel jezelf kwetsbaar op

De aanbeveling om je kwetsbaar op te stellen is een van de grote succesfactoren van de dialoogmethodiek, maar kan lastig zijn voor een reguliere leraar. Een gastleraar heeft een andere verhouding tot de klas, vanwege de inzet als rolmodel. Het delen van persoonlijke ervaringen rondom bijvoorbeeld discriminatie en uitsluiting – vooral in de oudersrol – is voor een leraar minder voor de hand liggend, omdat deze rekening moet houden met zijn of haar positie in- en verhouding met de klas. Zeker als de sfeer in je klas onveilig is, kan het moeilijk zijn om in het gesprek je eigen ervaringen, ideeën en twijfels te delen met je leerlingen. Toch is er veel voor te zeggen om, als je een open houding van je leerlingen verwacht, zelf een voorzetje te geven en het gesprek op gang te brengen of uit te diepen. Wat je deelt hoeft niet groot te zijn, maar leerlingen zijn altijd benieuwd naar de persoon voor de klas. Als er een link is met de burgerschapskwesties die besproken worden, kun je delen welke actualiteiten je raken, of welke kwesties in jouw omgeving spelen. Je kunt je eigen (vroegere) misvattingen en twijfels uiten, of bepaalde verhalen uit je eigen schooltijd gebruiken als ijsbreker. Zeker in een klas waar het gesprek over burgerschapskwesties moeilijk op gang komt, kan deze openheid een wederkerigheid aan openheid bewerkstelligen. Bevraag leerlingen actief over hun emoties en gedachten.

Het doel van het dialooggesprek is niet om elkaar te overtuigen, maar om elkaar constructief te ondervragen en verschillende perspectieven naast elkaar te zetten. Elementen uit de Socratische methode van gespreksvoering zijn dan ook essentiële onderdelen van deze methodiek geworden. Hierbij is het gesprek gericht op het verwoorden en gespiegeld krijgen van de eigen opvatting en mening, inleven in andere perspectieven en het opschorten van oordelen. Door de opvattingen van de leerlingen centraal te stellen, worden zij in de expertrol gezet en dragen zij zo verantwoordelijkheid voor het gesprek. Om je leerlingen te laten wennen aan deze rol, kun je de volgende vragen stellen:

- Hoe denk je hierover?
- Waarom denk je dat?
- Wie denken hier anders over? Waarom?
- Hoe zou het zijn om dit zelf mee te maken?

Zowel voorafgaand als na afronding van deze fase van het gesprek, is het belangrijk om met open blik te inventariseren wat er speelt in de klas. Dat de vaste leraar een vertrouwensband met de klas heeft, kennis heeft van hun etnische en religieuze achtergrond, weet wat ze bezighoudt en hoe zij persoonlijk tegen verschillende thema's aankijkt kan een mooi uitgangspunt zijn voor een gesprek, maar kan ook een struikelblok vormen. Dit omdat het in het voeren van een gesprek over burgerschapskwesties contraproductief kan zijn om als leraar aannames over opvattingen van de groep of het individu te hebben.

Om dit te voorkomen kan het handig zijn om (jezelf of je leerlingen) de volgende vragen te stellen:

- Hoe speelt het onderwerp?
- Waarom raakt dit (een deel van) je leerlingen (niet)?
- Hebben leerlingen kennisbehoefte, willen ze hun ei kwijt of willen ze spiegelen?
- Welke bronnen gebruiken je leerlingen, en zit hier een discrepantie in met de jouwe?
- Wat is de visie van de ouders van je leerlingen op het bespreken van deze burgerschapskwestie? Wil je ze vooraf op de hoogte hiervan stellen?
- Wat is de visie van de school/werkomgeving op deze burgerschapskwestie?

Omgaan met struikelblokken

Wat zijn mogelijke struikelblokken in deze fase van het gesprek, en hoe kan je deze omzeilen?

Een leerling uit zich op polariserende wijze over een burgerschapskwestie, maar je vermoedt dat dit een provocatie van een verveelde leerling betreft, of dat iemand een discussie uit wil lokken omdat hij/zij geen zin heeft in de lesstof. Als het grensoverschrijdend is kan de desbetreffende leerling uiteraard gewoon terecht gewezen worden. Wel is het belangrijk om te kijken of de opmerking reactie oplevert in de groep en of het nodig is hier nog verdere aandacht aan te besteden. Wanneer je vermoedt dat dit het geval is, kun je kort recapituleren wat er gebeurde of werd gezegd. Vervolgens kun je de volgende vragen stellen aan de rest van de klas: Wie wil hier op reageren? Hoe denken jullie hier over? Je merkt dan snel genoeg of de klas er behoefte aan heeft dat je hier meer aandacht aan besteedt. Leerlingen zijn het niet altijd gewend om op deze manier hun mening te geven of goed naar elkaar te luisteren. Dat kan ertoe leiden dat een gesprek over burgerschapskwesties snel spaak loopt, omdat leerlingen niet inhoudelijk op elkaar ingaan. Om dit te ondervangen, is het ASR (Aanwijzen, Samenvatten, Reageren) model handig om te introduceren in je klas. Hierdoor worden leerlingen gestimuleerd om zowel hun mening te verwoorden als goed naar anderen te luisteren en een constructief gesprek te voeren.

Werkvormen

Welke werkvorm(en) kunnen ingezet worden om dit element van het gesprek te oefenen? Zie de bijlage voor de uitgewerkte vorm van deze oefeningen.

Waardebepaling: waar sta je? Aan de hand van een aantal stellingen over gevoelige burgerschapskwesties kunnen leerlingen/studenten hun positie bepalen en warm lopen.

Opschorten van eigen mening: Veel gesprekken over burgerschapskwesties krijgen de vorm van een debat, waarbij conflicterende meningen met elkaar de strijd aangaan. Het kan echter ook inzichtelijk zijn om een Socratische dialoog te voeren, waarin de nadruk niet ligt op het verkondigen van je eigen mening, maar op het kritisch en constructief ondervragen van een ander. Binnen de lerarenopleiding is deze oefening geschikt om te oefenen met het plaatsen van de ander in de expertrol, door zelf alleen maar vragen te stellen.

Het ASR Model (Aanwijzen, Samenvatten, Reageren)¹ model kan worden ingezet bij allerhande onderwerpen in de klas, en geeft handvatten en richtlijnen om goed te luisteren naar discussiepartners en genuanceerd te discussiëren.

¹ Het ASR Model is een oefening van de Stichting Nederlands Debat Instituut en wordt ingezet binnen o.a. het peer education programma *Gelijk=Gelijk?!* (meer informatie: <http://www.schooldebatteren.nl/het-nederlands-debat-instituut>).

Hiermee wordt veilig geoefend met het voeren van een constructief gesprek met jongeren die van huis uit of nog niet gewend zijn hun mening te onderbouwen.

Fase 2: Nodig de leerlingen uit om verschillende perspectieven in te nemen.

In de tweede fase van de dialoog kun je als (gast)leraar:

Leerlingen uitnodigen om verschillende perspectieven in te nemen. Door ze actief te bevragen, deel te laten nemen aan debatten, en verhalen en filmpjes in te zetten, doe je een appél op het inlevingsvermogen van je leerlingen, en zien zij in dat er een spectrum aan verschillende perspectieven bestaan.

Zelf een faciliterende rol innemen, door jezelf te zien als begeleider van je leerlingen in hun proces van meningsvorming, in plaats van voornamelijk als inhoudelijk expert. Dat betekent dat je in deze fase zelf een stapje terugdoet en de focus legt op je leerlingen door ze te stimuleren om elkaar te bevragen en te nuanceren. Zo leren zij hoe zij een betekenisvolle en waardenrijke dialoog met elkaar vorm kunnen geven. Let hier op dat je waakt voor het expliciteren van je eigen ideeën en informatie. In deze fase van het gesprek staan de ideeën van de leerlingen centraal. Het is krachtiger als de leerlingen de kans krijgen om elkaar te corrigeren of te nuanceren. Benadruk dat jij vooral benieuwd bent naar de mening van de leerlingen en stel jezelf (inhoudelijk) meer op de achtergrond.

Aanbevelingen:

Pas je aanpak als procesbegeleider aan op de startsituatie in je klas

Je hanteert als procesbegeleider een ander proces bij leerlingen die zich erg emotioneel betrokken voelen bij de thematiek, dan bij leerlingen die de thematiek afstandelijker beleven. Bij het stellen van vragen worden drie niveaus onderscheiden.

Vragen kunnen worden gesteld van binnen naar buiten (van de persoon, naar omgeving, naar maatschappij) of andersom. Is een klas erg geschrokken van een verhaal of gebeurtenis dan is het raadzaam om vanuit die emotie te gaan werken, dus van binnen naar buiten. Om hier gelijk het gesprek te trekken richting de (grenzen van de) vrijheid van meningsuiting, is nog niet zo constructief, omdat leerlingen eerst hun hart willen luchten. Als een klas zich echter weinig geïnteresseerd opstelt richting bijvoorbeeld het lot van bijvoorbeeld bootvluchtelingen in de Middellandse Zee, is het beter om vanuit het abstracte naar het persoonlijke toe te werken met je vragen. Door niet onmiddellijk inlevingsvermogen te eisen van je leerlingen, maar de thematiek in een maatschappelijke context te plaatsen, kun je stapsgewijs richting het persoonlijke aspect te gaan.

Leg de focus van het gesprek op de meningen en ideeën van je leerlingen en betrek de hele klas bij het gesprek

Zeker als je een goede band met je klas hebt, vinden leerlingen het erg belangrijk en interessant om te weten wat jij vindt over een bepaalde kwestie. Tijdens een gesprek over lastige thematiek is de kans dan ook groot dat de leerlingen zich tot jou wenden om je te vragen naar jouw mening. Hierbij is het niet nodig om neutraal te zijn, zeker als dit niet past bij de manier waarop jij je tot je leerlingen verhoudt. Wel is het in deze fase van het gesprek handig om aan te geven dat je graag wilt weten wat je leerlingen vinden en ze daarom veel vragen gaat stellen. Ga steeds door op de uitlatingen van je leerlingen door het terug te leggen in de klas, en door leerlingen op elkaar te laten reageren.

Door leerlingen elkaar kritische vragen te laten stellen, komen ze gezamenlijk tot inzichten die een veel grotere indruk maken dan hetzelfde inzicht vanuit de leraar.

Tot zo'n inzicht komen kan een lange weg zijn, die gepaard kan gaan met schokkende uitspraken en hoogoplopende emoties. Blijf ook hier in je rol van procesbegeleider, benoem de emoties van leerlingen en welke punten ze maken. Nodig alle leerlingen uit om in te gaan op de discussie en geef ze de kans om elkaar te corrigeren of aan te vullen.

Stel bijvoorbeeld de volgende vragen:

- Denkt iemand hier anders over?
- Kan iemand zich voorstellen dat iemand hier totaal anders over denkt?
- Ken je andere opvattingen om je heen? Of uit de politiek, de krant, of van tv of internet?

Geef expliciet de ruimte aan diversiteit in meningen en ideeën in de klas

In dit gesprek is het uitgangspunt niet dat de klas en de leraar samen tot een consensus komen over de burgerschapskwestie die ter sprake komt, maar dat de diversiteit aan meningen en ideeën de ruimte krijgt om naast elkaar te bestaan. Elke opvatting mag inhoudelijk bekritiseerd worden, maar niemand hoeft te worden overtuigd, immers is dit geen debat, maar een dialoog. Daag leerlingen uit om het achterste van hun tong te laten zien en zichzelf niet te censureren als ze vermoeden dat hun opvattingen afwijkend zijn. Om zelfkritisch vermogen te ontwikkelen, moeten leerlingen eerst de vrijheid voelen om hun mening te kunnen delen. Hierbij is het ook belangrijk om te beseffen dat een leerling die zich door zijn of haar mening in de minderheid bevindt, niet perse een mening heeft die van de algemene norm afwijkt. Geef ook de streng christelijke of islamitische leerlingen die geen probleem hebben met het homohuwelijk de kans om hun mening op een veilige manier te uiten. Door het spectrum aan meningen de ruimte te geven, komen leerlingen tot meer inzicht over het onderwerp en wordt hun inlevingsvermogen gestimuleerd. Het is natuurlijk mogelijk dat je leerlingen een uniforme mening over dit onderwerp zijn toegedaan, of er geen sterke mening op na houden. Een aanpak hierop wordt uitgelegd onder het kopje 'Omgaan met struikelblokken'.

Verbreed het wereldbeeld van leerlingen

Ontken niet dat de ideeën van de leerlingen kunnen kloppen, maar gebruik andere voorbeelden om aan te tonen dat de vooroordelen niet in alle gevallen opgaan. Vaak is het nieuw voor leerlingen om te zien dat er heel verschillend over een onderwerp kan worden gedacht, zeker in homogene klassen. Dat zijn ze niet altijd gewend. Ze kennen enkel het beeld dat in hun eigen omgeving dominant is. Hierbij is het inzetten van filmpjes die niet inzetten op informatieoverdracht, maar persoonlijke belevenissen vanuit verschillende perspectieven belichten raadzaam.

Door gebruik te maken van film, is het voor de leraar ook makkelijker om verschillende perspectieven te tonen, zonder zichzelf op persoonlijk vlak in de discussie te hoeven mengen.

Naast filmmateriaal zijn er natuurlijk veel manieren om het wereldbeeld van leerling te verbreden, bijvoorbeeld door gastsprekers of excursies. Hierbij staat de ontmoeting centraal. Als leerlingen weinig in contact komen met minderheden kan dit leiden tot gespannen situaties in het klaslokaal, zoals de volgende ervaring illustreert.

Het wereldbeeld van je leerlingen verbreden, kan ook door in deze fase van het gesprek zelf kleur te bekennen. Ook als leerlingen het niet met je eens zijn, positioneer je jezelf zo als een rolmodel binnen waarde geladen dialogen.

Ga waar nodig de positieve confrontatie aan

Tijdens het begeleiden van een klassikaal gesprek, kun je de opvattingen van de leerlingen waar wenselijk toetsen aan belangrijke grondwaarden. Dit kan in een klas waar leerlingen een uniforme mening zijn toegedaan goed werken om het gesprek op gang te brengen. Door te verwijzen naar bijvoorbeeld de grondwet of de uitspraken van de leerlingen in een vergelijkend perspectief te plaatsen kan het gesprek tot een hoger plan komen en hierdoor worden de leerlingen uitgedaagd om hun opvattingen kritisch onder de loep te nemen.

Analyseer je klas

In deze fase is het belangrijk om te zorgen dat alle leerlingen zich gehoord voelen en respectvol met elkaar het gesprek aangaan. Blijf tussen het vragen stellen scherp op de inbreng vanuit je klas en let op leerlingen die zich eventueel beledigd of aangevallen voelen.

Wordt het gesprek bepaald door één leerling of een aantal leerlingen?

Zijn er leerlingen die zich persoonlijk aangevallen voelen?

Hebben je leerlingen duidelijk behoefte aan meer informatie over dit onderwerp?

Wat krijgen je leerlingen mee vanuit hun omgeving? Wat zeggen hun familie, vrienden en verdere omgeving over deze burgerschapskwestie?

Omgaan met struikelblokken

Het is mogelijk dat je leerlingen een uniforme mening over dit onderwerp hebben of er überhaupt geen sterke mening over hebben. Dat bemoeilijkt deze fase van het gesprek. Hierbij kan het raadzaam zijn om advocaat van de duivel te spelen, om de discussie op gang te brengen. Op het moment dat een leerling 'hapt' op je opmerking, kun je een andere leerling uitnodigen om daarop te reageren.

Als er een leerling veel verstand heeft van het onderwerp, of erg gepassioneerd daarover is, heb je kans dat het gesprek verzandt in een één op één discussie tussen jezelf en de leerling. Je kunt dit ondervangen door tegen de leerling in kwestie te zeggen dat je blij bent met zijn of haar inbreng, maar ook benieuwd bent naar andere opvattingen. Als andere leerlingen dit lastig vinden, is dit een goed moment in het gesprek om leerlingen een Denken, Delen, Uitwisselen oefening te laten doen.

Waardoor alle leerlingen de kans krijgen om hun mening of argumenten te formuleren.

Misschien heb je het vermoeden dat één van je leerlingen begint te radicaliseren. In dit geval is het handig om de Radicx² tool te raadplegen. Deze tool geeft handvatten bij het duiden van de uitingen of veranderingen in het gedrag van jongeren van 10-18 jaar. Bij (vermoedens van) radicalisering is het natuurlijk belangrijk om samen met deze leerling en zijn of haar familie actie te ondernemen.

Naast dit individuele proces is er ook nog een groepsproces gaande: namelijk of en hoe de denkbeelden van deze leerling de rest van de klas beïnvloeden. Het feit dat andere leerlingen bijvoorbeeld geen reactie tonen of geen weerwoord bieden bij radicale uitingen, hoeft niet per definitie te betekenen dat het item voor hen niet van belang of van toepassing is.³

² <https://toolbox-extremisme.nctv.nl/uploads/a8/13/a813668db3355ddef2652a5b53d02a25/Radicx-tool.pdf>

³ Om te leren hoe een gesprek te voeren over idealen die ver van de jouwe afliggen, kun je de training 'Omgaan met Idealen'³ raadplegen. <http://www.schoolveiligheid.nl/thema/radicalisering/trainingen/>

Werkvormen

Welke werkvorm(en) kunnen ingezet worden om dit element van het gesprek te oefenen? Met een carrouseldebat worden zowel rationele als emotionele argumenten bedacht om zich in te kunnen leven in het opgelegde standpunt. Omdat men zich ook moeten inleven in perspectieven die lijnrecht tegenover die van hen staan, wordt het inlevingsvermogen getriggerd.⁴

Zoek toegankelijk filmmateriaal van verschillende perspectieven over bijvoorbeeld het Midden-Oosten conflict. Deze filmpjes kunnen gebruikt worden om gesprekken over burgerschapskwesties op gang te brengen.

Fase 3: Reflecteer gezamenlijk

In de derde fase van de dialoog kun je als gastleraar:

- Zorgen dat er voldoende tijd is om gezamenlijk te reflecteren. Het openen en begeleiden van een lastig gesprek lijken wellicht de meest belangrijke onderdelen, maar een goede en duidelijke afsluiting heeft een belangrijke rol in het bewustwordingsproces van leerlingen. Let hierbij op dat leerlingen niet alleen de kans krijgen om te reflecteren op hun rol binnen de dialoog, maar ook op de verschillende opvattingen en perspectieven die in de dialoog de revue zijn gepasseerd.
- Je leerlingen voorzien van maatschappelijke duiding. In de vorige fase van het gesprek was je rol meer faciliterend. In deze afsluitende fase kun je weer een stap richting je leerlingen doen, en de opvattingen en perspectieven van de leerlingen in een bredere context plaatsen. Je kunt je eigen mening of opvatting hier delen, en de leerlingen bedanken voor hun openheid en inzichten, en vertellen wat je opgestoken hebt van het gesprek.

Aanbevelingen

Zorg dat er altijd ruimte is om het gesprek positief af te sluiten

Over sommige onderwerpen kunnen leerlingen wel uren praten, maar die ruimte is er niet in het curriculum. Uit de peer education lessen blijkt keer op keer het belang van een gezamenlijke terugblik op hetgeen ter discussie is gesteld. Het is dus raadzaam om de tijd in de gaten te houden en ook wanneer er nog elementen van het gesprek onbesproken zijn gebleven, de tijd uit te trekken om gezamenlijk te reflecteren op hetgeen is gezegd. Het is belangrijk om hierbij rekening te houden met de kortere aandachtspanne van deze jonge leerlingen. Leraren geven aan dat zij zich zorgen maken over de concentratiespan van hun leerlingen tijdens gesprekken over lastige burgerschapskwesties. Zij vrezen dat de leerlingen die snel afgeleid zijn maar fragmenten meekrijgen van gesprekken. Hierin schuilt volgens de leraren het gevaar dat binnen een gesprek waarbij veel mag worden gezegd en verschillende meningen naast elkaar mogen bestaan leerlingen maar één kant of één mening meekrijgen. Houd de gesprekken dus kort en overzichtelijk, en gebruik waar mogelijk afwisselende werkvormen, waardoor niet alles klassikaal plaatsvindt. Geef hierbij ook de ruimte aan leerlingen die zich creatief of kunstzinnig willen uiten door ze te laten reflecteren op de dialoog met een gedicht, collage of tekening.

⁴ Zie ook de publicatie <http://downloads.slo.nl/Repository/de-basisschool-als-oefenplaats-voor-burgerschap.pdf>

Laat zien dat andere opvattingen/ideeën niet problematisch zijn, en dat verschillen daartussen naast elkaar mogen bestaan

Zoals eerder gesteld, hoeft er geen consensus uit deze gesprekken te komen. Belangrijker is dat leerlingen nog eens de verschillende meningen en opvattingen die aan bod zijn gekomen voorbij horen komen en beseffen dat deze naast elkaar kunnen bestaan in plaats van elkaar te beconcurreren. Benoem deze verschillende perspectieven zonder waardeoordeel en noem nog een aantal mogelijke andere interpretaties als deze niet vanuit de leerlingen zijn gekomen.

Reflecteer na afloop van zo'n gesprek met stagebegeleider, medestudenten, collega's of directie.

Stel je vragend op om te peilen of je gesprekspartner dezelfde stappen zou hebben gezet, of andere vragen had gesteld aan de klas. Inventariseer of dit onderwerp ook bij anderen aan de orde komt. Leg zorgelijke signalen of (niet opgeloste) vraagstukken terug binnen het team of bij de directie.

Analyse van je klas

Gesprekken over burgerschapskwesities roepen vaak veel op. Daarom is het raadzaam om na afloop van het gesprek de volgende punten af te lopen, om er verzekerd van te zijn dat alle leerlingen tevreden zijn met de manier waarop het gesprek is gevoerd.

- Is iedereen aan de orde gekomen?
- Voelen bepaalde leerlingen zich aangevallen of buitenspel gezet?
- Is het nog nodig om hier een vervolg aan te geven?
- Speelt deze kwestie school breed?

Omgaan met struikelblokken

Het kan dat de discussie blijft voortduren en de leerlingen nog niet klaar zijn om het af te ronden. De school is bijna uit, en je vreest dat leerlingen het gesprek na de les nog met elkaar aangaan, zonder jouw begeleiding, terwijl de gemoederen nog erg verhit zijn. Benoem hierbij je bezorgdheid en geef aan dat je baalt dat het gesprek wordt afgekapt door de schoolbel. Het kan hierbij handig zijn om terug te kijken op positieve momenten tijdens het gesprek, en te benadrukken dat je blij bent met de openheid van je leerlingen. Hierbij kun je, als dat past bij je lesstijl, je leerlingen voorbeelden geven van hoe je zelf van mening verschilt met je familie of vrienden over politieke of maatschappelijke thema's, maar dat jullie na elk verhit gesprek met elkaar door één deur kunnen.

Mogelijk komen elementen tijdens de terugblik naar voren die tijdens het gesprek niet zijn genoemd, waardoor leerlingen opnieuw geprikkeld raken om daarop in te gaan. Dit kun je omzeilen door nieuwe opmerkingen te benoemen als onderwerpen voor de volgende discussie. Gebruik dan de laatste vijf minuten om leerlingen in stilte te laten nadenken over welke vragen of opmerkingen ze nog hebben naar aanleiding van dit gesprek. Laat ze deze opschrijven en bij jou inleveren. Dit geeft je inzicht in wat je nog zou kunnen oppakken in een ander gesprek en geeft je leerlingen de mogelijkheid om van een druk en klassikaal gesprek in een rustigere, individuele modus te komen.

Werkvormen

Door het gesprek af te sluiten met een reflectie-mindmap passeren alle verschillende perspectieven nog eens de revue. Hierbij is het van toegevoegde waarde dat leerlingen ook perspectieven van klasgenoten noemen en dat het spectrum aan opvattingen op het bord letterlijk naast elkaar staat. Hiermee kunnen leerlingen zien wat er allemaal besproken is en hoe verschillende ideeën naast elkaar kunnen bestaan. Dit is met name ook belangrijk voor de minder verbale leerlingen, die het lastig vinden om (langer) te luisteren.

Oefeningen

Waardebepaling

Waar sta je? Aan de hand van een aantal stellingen over gevoelige burgerschapskwesties kunnen leerlingen hun positie bepalen en warm lopen. Dit is een goede manier om het gesprek over burgerschapskwesties op een energieke manier te beginnen.

Aanpak:

- Verdeel de ruimte in eens/oneens. Schrijf dit voor de duidelijkheid op het bord.
- Laat de stellingen één voor één op scherm op het smartboard verschijnen.
- Nodig je leerlingen uit om te reageren op de stellingen door richting 'Eens' of 'Oneens' te lopen.
- Stel bij elke stelling een aantal vervolgvragen

Stel dat je een gesprek over vooroordelen en discriminatie wil beginnen.

De volgende stellingen kunnen dienen om de dialoog hierover te beginnen:

- Ik zie weleens dat er wordt geroddeld
- Ik vind het vervelend als ik zie dat er wordt geroddeld
- Ik zie weleens dat er wordt gepest
- Ik vind het vervelend als ik zie dat er wordt gepest
- Ik vind het leuk als iemand er anders uitziet dan ik
- Ik praat liever niet met iemand die anders is dan ik ben
- In Nederland wordt iedereen gelijk behandeld

Mening opschorten

Veel gesprekken over burgerschapskwesties krijgen de vorm van een debat, waarbij conflicterende meningen met elkaar de strijd aangaan. Het kan echter ook inzichtelijk zijn om een Socratische dialoog te voeren, waarin de nadruk niet ligt op het verkondigen van je eigen mening, maar op het kritisch en constructief ondervragen van een ander. De Socratische dialoog heeft tot doel om via een gezamenlijk gesprek waarin samen denken centraal staat, via zelfonderzoek aan waarheidsvinding te doen en filosofische vragen met elkaar te analyseren. Waar draait een onderwerp echt om, wat is daarbij van belang en wat betekent het eigenlijk?

Onderdeel van de Socratische dialoog is het opschorten van het eigen oordeel. Het uitstellen van je stellingname is ook een belangrijk onderdeel van de werkwijze van peer educators om het gesprek open te houden en daarmee ruimte te scheppen voor dialoog. Voor leraren in opleiding is deze oefening interessant, omdat je hiermee expliciet de ander (en tijdens de dialoog de leerling) in de expertrol zet door constructief en gericht door te vragen.

Deze oefening richt zich op het opschorten van het oordeel en heeft tot doel:

- Als leraar te voelen hoe het is alleen vragen te mogen stellen, je niet te mogen mengen met de inhoud en de ander in de expertrol te zetten
- Te ervaren hoe je met het stellen van vragen kunt sturen
- De ander en jezelf kritisch naar eigen opvattingen te laten kijken

Aanpak:

- *Kies een onderwerp waar je een sterke mening over hebt (en veel vanaf weet).*
- *Deel je onderwerp met je gesprekspartner zonder aan te geven wat je mening over het onderwerp is (dus: 'kernenergie' i.p.v. 'kernenergie is levensgevaarlijk' of 'kernenergie is de oplossing voor ons milieuprobleem').*
- *Bevraag nu je gesprekspartner over jouw onderwerp, waarbij je je gesprekspartner behandelt als expert.*
- *Schort hierbij je eigen oordeel op en sta open voor het antwoord van de ander: laat het niet merken als je het niet eens bent met de ander en stel geen suggestieve vragen.*
- *Doe dit maximaal 10 minuten en wissel daarna om.*
- *Evalueer na de oefening samen:*
 - *Lukte het om neutrale vragen te stellen?*
 - *Merkte je dat je als interviewer en/of als ondervraagde zelf kritischer werd?*
 - *Wist je wat de mening was van de interviewer?*
 - *Hoe was het voor jou om degene over dit onderwerp waar je gepassioneerd over bent te interviewen?*
 - *Was het lastig om te blijven luisteren op het moment dat je vond dat de ander ongelijk had of onzin verkondigde?*
 - *Wat heb je geleerd van het gesprek?*
 - *Hoe kun je dit inzetten in de klas?*

Voorbereidingstijd: 15 minuten voor het bedenken van stellingen

Uitvoeringsduur: 30 tot 60 minuten

Reflectie

Hoe kun je deze vaardigheden inzetten in het klaslokaal?

ASR Model

Introductie: Het ASR Model (Aanwijzen, Samenvatten, Reageren)⁵ model kan worden ingezet bij allerhande precaire onderwerpen in de klas, en geeft handvatten en richtlijnen om goed te luisteren naar discussiepartners en genuanceerd te discussiëren. Hiermee wordt veilig geoefend met het voeren van een constructief gesprek met jongeren die van huis uit niet gewend zijn hun mening te onderbouwen.

Het ASR model geeft docenten de mogelijkheid leerlingen te ondersteunen in het proces van:

- Beargumenteerde meningen en standpunten ontwikkelen en formuleren
- Onderbouwd kunnen reageren op de mening van een ander
- Leren luisteren en samenvatten

Aanpak

- Leg uit dat jullie gaan debatteren over een stelling. Vertel hierbij dat het ASR model wordt aangehouden (schrijf dit op het bord)
- Schrijf een prikkelende stelling op het bord:
- Nederland is vol, de grenzen moeten dicht
- Homo's mogen best homo zijn, zolang ze maar niet op straat zoenen
- Kinderen moeten van school worden gestuurd als ze discrimineren
- Verdeel de leerlingen/studenten in voor en tegen de stelling
- Laat alle leerlingen verschillende meningen verdedigen
- Gebruik duidelijke spelregels om een veilige sfeer te creëren en te zorgen dat mensen elkaar uit laten praten
- Hoe zouden de studenten dit in kunnen zetten in het klaslokaal? In welke situaties zou het handig zijn?

Vorbereidingstijd: 15 minuten

Uitvoeringsduur: 30 tot 60 minuten

⁵ Het ASR Model is een oefening van de Stichting Nederlands Debat Instituut en wordt ingezet binnen o.a. het peer education programma *Gelijk=Gelijk?!* (meer informatie: <http://www.schooldebatteren.nl/het-nederlands-debat-instituut>).

Carrouseldebat

Het carrouseldebat is een groepsdebat waarbij de leerlingen worden opgesplitst in drie groepen en is net als het ASR-Model ontwikkeld door het NDI (National Democratic Institute). Hierbij is groep 1 voorstander, groep 2 tegenstander en groep 3 luistert en oordeelt over het debat. De voorstanders en tegenstanders hebben een opgelegd standpunt, zij spreken dus niet op basis van hun eigen mening. De laatste groep is de 'rechtersgroep'. Zij mogen hun eigen mening geven, zij zijn de rechters.

Het carrouseldebat heeft tot doel:

- De leerlingen een gestructureerd gesprek aan te laten gaan en uit te dagen hierbij hun argumenten te onderbouwen
- Het ontwikkelen van een veilige sfeer voor leerlingen die een andere (meer extreme of juist meer gematigde) mening zijn toegedaan dan de rest van de groep, doordat er verplichte voor- en tegenstandersrollen moeten worden aangenomen
- Het ontwikkelen van empathisch vermogen, het ontwikkelen van meerdere perspectieven door het leren verdedigen van verschillende standpunten

Aanpak:

- Allereerst noemt de leraar een stelling. Daarna mogen de rechters laten weten of zij voor- of tegen deze stelling zijn door middel van hun stemkaarten (rood is oneens; groen is eens). Daarna is het woord aan de voor- en tegenstanders om de rechters hun kant op te trekken door goede argumenten te geven. Zij geven argumenten over en weer. Vervolgens krijgen de rechters de mogelijkheid om vragen te stellen aan de leerlingen. Dit kunnen vragen ter verheldering en verduidelijking zijn, maar het mogen ook kritische vragen zijn. Daarna mogen de rechters opnieuw stemmen. Is er iemand van mening veranderd? Waarom?
- Na elk debat wisselen de groepen van rol (voor, tegen of rechter) door naar een ander vak te lopen. Dit heet het draaien van de carrousel.

Uitvoeringsduur: 60 minuten

Beeldmateriaal zoeken

Als het gesprek tussen je leerlingen een nieuwe impuls kan gebruiken, is het inzetten van beeldmateriaal waarin verschillende perspectieven worden getoond raadzaam. In de peer education methodiek wordt gewerkt met persoonlijke verhalen om eyeopeners te creëren. Als leraar kun/wil je deze niet altijd inzetten. Filmverhalen (in combinatie met uitlegfilmpjes) zijn hierbij een effectief alternatief. Hiermee kan je ook de perspectieven die niet aan de orde komen in de verhalen en argumenten van je leerlingen inbrengen, zonder jezelf persoonlijk in het gesprek te betrekken. Tijdens je opleiding en de lespraktijk is het handig om een database voor jezelf aan te leggen, waarin je fragmenten van films, documentaires en televisieshows bewaart die van pas kunnen komen bij gesprekken over uiteenlopende burgerschapskwesties.

Het werken met filmmateriaal heeft de volgende doelen:

- Het eentonige wereldbeeld van jongeren verbreden door meer kanten van hetzelfde verhaal te laten zien
- Het zichtbaar maken van de menselijke kant van een vraagstuk
- Leerlingen het gevoel geven dat zij gehoord worden/hun onderwerp belangrijk gevonden wordt
- Een onderwerp behandelen, ook als je er zelf beperkte kennis van hebt

Om te oefenen met het zoeken van beeldmateriaal kunnen bovenstaande burgerschapskwesties verdeeld worden tussen de leraren in opleiding. Dit kan aanzet geven tot gesprekken over burgerschapskwesties, en bovendien maak je zo als docent een start met je eigen filmdatabase. Deze kunnen dan in groepjes op zoek naar geschikte filmpjes, die vervolgens met de klas worden gedeeld en plenair worden besproken op bruikbaarheid en boodschap.

Bedenk hoe je de filmpjes in kunt zetten in de klas; wat maakt een filmpje volgens jou goed; hoe kom je tegemoet aan de behoefte van leerlingen en hoe stimuleer je hen tegelijkertijd kritisch naar het vraagstuk te kijken?

Let bij het kiezen van het beeldmateriaal op:

- Geschikte lengte
- Het belichten van uiteenlopende perspectieven op dezelfde
- Taal en/of ondertiteling
- Ervaringen en opvattingen versus informatieve 'uitleg' filmpjes

Reflectie voor verschillende leertypes

Na het voeren van een dialoog over gevoelige burgerschapskwesties is het fijn en belangrijk om gezamenlijk te reflecteren op wat er allemaal is gezegd. Dit hoeft niet veel tijd te beslaan, maar zorg dat alle perspectieven hier nog even voorbij komen.

Een mindmap inzetten is bij alle docenten bekend. Vaak dient dit om voorkennis op te halen bij leerlingen en in kaart te brengen wat zij al over het onderwerp weten.

Een mindmap is een tool die binnen de peer education methode vaak gebruikt wordt, omdat het goed aansluit bij het interactieve gehalte van de les en leerlingen op laagdrempelige wijze ruimte geeft hun ideeën, kennis en vooroordelen kenbaar te maken.

1.2.2: Interview

Een bijzondere vorm van luisteren is interviewen een vaardigheid die tijdens de ontmoeting met de veteraan bij uitstek van pas komt. Misschien zijn in de eigen omgeving van de leerlingen personen die betrokken zijn geweest bij oorlogshandelingen of vredesmissies. Deze zouden geïnterviewd kunnen worden, als voorbereiding op het bezoek van de veteraan. En natuurlijk kan ook de veteraan zelf door een groepje leerlingen geïnterviewd worden. Hierna wordt uitgelegd hoe leerlingen een interview kunnen voorbereiden, afnemen en verwerken.

De voorbereiding:

Vooraf moet je je de volgende vragen stellen:

- **Wat is het doel van je interview?**
Uiteraard houd je een interview omdat je bepaalde informatie wilt hebben. Wil je een persoonlijk verhaal horen? Of gaat het je meer om feitelijke informatie?
- **Wie ga je interviewen?**
Wie je gaat interviewen, hangt af van het doel van je interview. Wil je een persoonlijk verhaal, dan vraag je bijvoorbeeld een oom die aan een vredesmissie heeft meegedaan. Wil je feitelijke informatie, dan interview je iemand die verstand heeft van het leger.
- **Welke vragen wil je in elk geval stellen tijdens het interview?**
Op grond van het doel van je interview en de informatie die je al verzameld hebt, stel je vooraf een lijst op van vragen die je in ieder geval wilt stellen: je hoofdvragen. Natuurlijk kun je tijdens het interview aanvullende vragen stellen. Zorg dat je vragen duidelijk zijn; aan een antwoord op een onduidelijke vraag heb je immers meestal niets.

Het interview zelf

Tijdens het interview zijn twee zaken van belang: het verloop van het interview en de verslaglegging.

- **Het verloop van het interview**

Vertel degene die je gaat interviewen voordat je met het interview begint even iets over jezelf en leg uit waarom je dit interview houdt en wat je met de informatie uit het interview gaat doen. Vat af en toe een antwoord samen om te controleren of je het goed begrijpt en om de geïnterviewde aan te sporen eventueel nog iets toe te voegen. Wees niet automatisch tevreden met elk antwoord dat je krijgt, maar luister goed of je vraag wel echt beantwoord wordt. Stel anders je vraag opnieuw, eventueel in andere woorden.

- **Verslaglegging tijdens het interview**

Bepaal van tevoren hoe je het interview wilt vastleggen. Als je het interview in je eentje houdt, is het wellicht verstandiger om het op te nemen; dan kun je je concentreren op het stellen van de goede vragen. Controleer, voordat je met het interview begint, of je apparatuur werkt. Houd je het interview samen met iemand anders, dan kun je ook besluiten dat een van jullie tweeën aantekeningen maakt. Als je aantekeningen maakt, zorg er dan voor dat je aantekeningen overzichtelijk blijven.

- **Verwerking van het interview**

Je kunt de informatie van je interview op een aantal manieren verwerken. Welke manier je kiest, hangt weer af van het doel van je interview. Als het alleen bedoeld is als voorbereiding op het gesprek met de veteraan, dan kun je voor jezelf een verslag in steekwoorden maken. Als je met de klas een krant, boekje of een website gaat maken, dan kun je het interview uitwerken tot een letterlijk verslag (vragen en antwoorden) of tot doorlopende tekst (vragen en antwoorden verwerken tot een artikel, zoals in de krant).

1.2.3: Spreekbeurt

De spreekbeurt kan vóór of na het bezoek van de veteraan gehouden worden. Ongetwijfeld heb je wel eens een spreekbeurt voor de klas gehouden, maar voor de volledigheid noemen we nog een aantal dingen om aan te denken:

- *Als spreker heb je echt contact met je publiek, je kunt van andere middelen gebruik maken dan bij een geschreven tekst, maar je tijd is beperkt.*
- Het voordeel ten opzichte van een geschreven tekst is dat je als spreker daadwerkelijk contact hebt met je publiek. Je kunt als spreker zien hoe je publiek op jouw verhaal reageert en daarop zelf weer reageren. Spreek rustig, duidelijk en goed verstaanbaar.
- Je kunt verschillende hulpmiddelen gebruiken: bord, beamer, PowerPoint, film(pjes). Een niet overdreven en juist gebruik van deze middelen zorgt voor een goede afwisseling, maar de inhoud van je verhaal moet natuurlijk wel de hoofdzaak blijven.

1.2.4: Discussie

Een discussie is fundamenteel iets anders dan een debat. Bij een debat gaat het om het zo scherp mogelijk neerzetten van tegengestelde meningen, bij een discussie is eenstemmigheid het uiteindelijke doel. Een discussie is dus bedoeld om het zoveel mogelijk eens te worden met elkaar.

Natuurlijk betekent dit niet dat je elkaar in alles gelijk moet geven. Je mag gerust voor je mening uitkomen en anderen proberen te overtuigen. Maar je moet ook bereid zijn toe te geven. Stel dat je een discussie moet voeren over welke vragen jullie aan de veteraan gaan stellen. Dan moet je het uiteindelijk wel met elkaar eens worden.

Een discussie heeft een duidelijk omschreven doel. Dat kan bijvoorbeeld zijn: een antwoord op de vraag *'hoe organiseren we het bezoek van de veteraan?'* De groep wijst een voorzitter aan. Deze zorgt dat alle deelnemers de kans krijgen een bijdrage aan de discussie te leveren in de vorm van een of meer voorstellen, die vervolgens een voor een worden besproken. De vergadering probeert het eens te worden over het programma rond het bezoek van de veteraan.

1.2.5: Schrijven

Het bezoek van de veteraan brengt vele mogelijkheden met zich mee om de schrijfvaardigheid te oefenen. De leerlingen kunnen vooraf een brief of e-mail aan de veteraan schrijven, waarin ze weergeven wat ze al geleerd hebben over de vredesmissie of militaire actie waaraan de gast heeft deelgenomen. Ze kunnen zich ook bezighouden met het formuleren van vragen die aan de veteraan gesteld kunnen worden. Een andere mogelijkheid is het maken van een werkstuk over thema's als oorlog en vrede, vredesmissies en de krijgsmacht. Ook het uitwerken van een interview (zie boven) is een effectieve manier om schrijvend met het bezoek van de veteraan bezig te zijn.

Betoog of beschouwing

Als voorbereiding op een debat (zie hieronder), maar ook als zelfstandige activiteit, kun je een betoog of een beschouwing schrijven over een onderwerp dat samenhangt met het bezoek van de veteraan. Bij een betoog is het de bedoeling dat de lezer jouw standpunt overneemt. Bij een beschouwing bekijk je een onderwerp van meerdere kanten, zodat de lezers zelf een mening kunnen vormen. Neem bijvoorbeeld de vraag of Nederland in de toekomst mee moet blijven doen aan vredesmissies. Schrijf je een betoog, dan kies je een standpunt, bijvoorbeeld: *'Nederland moet in de toekomst mee blijven doen aan vredesmissies.'* In het betoog geef je zoveel mogelijk argumenten voor dit standpunt (zie ook hieronder *'Argumenteren'*). Als je een beschouwing schrijft, geef je zoveel mogelijk voor- en nadelen van het meedoen aan vredesmissies. De lezer kan dan zelf bepalen wat hij ervan vindt.

Zowel een betoog als een beschouwing bestaat uit drie delen: inleiding-kern-slot.

- In de inleiding geef je aan waar je het over wilt hebben en wat je standpunt (bij een betoog) of vraag (beschouwing) is.
- De kern verdeel je in alinea's. Bij een betoog behandel je in elke alinea één argument, bij een beschouwing één voor- of nadeel. Zet boven elke alinea een korte tussenkop.
- In de slotalinea vat je je tekst nog eens samen en probeer je tot een conclusie te komen.

1.2.6: Lezen

Lezen, maar vooral kritisch lezen, is een belangrijk onderdeel van de voorbereiding op het bezoek van de veteraan. Achter in deze leswijzer is een lijst met geschikte websites te vinden, maar ook op 'geschikte' websites is niet alle informatie 'geschikte' informatie. Hetzelfde geldt voor 'papieren' bronnen voor een werkstuk of opstel. Het is dus belangrijk dat leerlingen de informatie die ze in kranten, boeken of het internet hebben gevonden, kritisch lezen. Dat wil zeggen dat ze goed nagaan of ze iets aan de informatie hebben, of die geschikt is voor wat ze ermee willen. Teksten kunnen te moeilijk zijn, of juist te simpel. Ze kunnen niet-geloofwaardig zijn, vooral als de bron niet bekend is.

1.2.7: Documenteren

Je zoekt informatie over veteranen of over een vredesmissie. Bijvoorbeeld voor een werkstuk of om je voor te bereiden op het bezoek van de veteraan aan jullie school. Hoe pak je dat aan? Het zoeken en vinden van geschikte informatie over een onderwerp is belangrijk, maar ook lastig. Google bijvoorbeeld 'veteraan' en je krijgt meer dan 250.000 pagina's! Om je te helpen bij het vinden van geschikte informatie is er de big 6. Dit stappenplan helpt je om goed met informatie om te gaan, zodat je niet verdwaalt in alles wat er over je onderwerp te vinden is.

- Stap 1: wat wil je precies weten?
Stel een duidelijke hoofdvraag, bijvoorbeeld 'Wat is het doel van een vredesmissie?'
Je kunt ook nog deelvragen stellen, zoals 'Wat is een vredesmissie?', 'Aan welke vredesmissies heeft Nederland deelgenomen?', 'Wat kost een vredesmissie?', 'Hoe gevaarlijk is een vredesmissie?'.
- Stap 2: hoe ga je zoeken?
Bepaal in welke 'media' (internet, boeken, kranten, tijdschriften) je gaat zoeken, hoeveel tijd je daaraan wilt besteden en hoeveel informatie je wilt verzamelen.
- Stap 3: ga op zoek naar informatie.
In deze stap voer je het plan van stap 2 uit. Je moet goed opletten of de informatiebronnen die je vindt echt een antwoord geven op je vragen. Kijk uit dat je niet te veel bronnen gebruikt. Dat maakt je werk alleen maar moeilijker. Let ook op de kwaliteit van je informatie. Is de bron betrouwbaar? Een werkstuk van een andere leerling dat je ergens op het internet hebt gevonden kan (veel) fouten bevatten.
- Stap 4: verwerk de informatie.
Je onderstreept of markeert de belangrijkste zinnen, maakt een samenvatting en een overzicht van de in de bron behandelde vragen en antwoorden.
- Stap 5: maak een geheel van de informatie.
De antwoorden die je hebt gevonden op de hoofd- en deelvragen verwerk je tot een artikel, werkstuk of andere presentatievorm.
- Stap 6: is alles goed gegaan?
Je leest je werkstuk nog eens goed na en laat het ook door een andere leerling bekijken. Je verbetert het als dat nodig is. Je gaat nog eens na wat je allemaal gedaan hebt, wat je de volgende keer weer zo gaat doen en wat je misschien de volgende keer anders gaat aanpakken.

1.2.8: Argumenteren

Als voorbereiding op het bezoek van de veteraan zouden de leerlingen een betoog kunnen schrijven en/of voordragen, bijvoorbeeld over de vraag of Nederland in de toekomst mee moet doen aan nieuwe vredesmissies. Een betoog is bedoeld om te overtuigen en daarvoor zijn argumenten nodig. Een andere manier om de leerlingen voor te bereiden op het bezoek is het debat. Ook hiervoor komt het aan op het bedenken en inzetten van de juiste argumenten. Aan een goede argumentatie worden drie eisen gesteld: de argumenten moeten waar zijn, voldoende zijn en controleerbaar zijn. Wat betreft de eerste eis: die is hiervoor al ter sprake gekomen bij het leerlingendeel over documenteren. Wanneer zijn er voldoende argumenten? Dat hangt ervan af. Voor een geschreven (of gesproken) betoog kan de leerling volstaan met drie of vier argumenten en wellicht de weerlegging van een mogelijk tegenargument. In een debat zal een team over meer argumenten moeten beschikken, en dan zowel vóór als tegen. Wezenlijk voor de debatform is namelijk dat bij loting wordt bepaald welk team vóór of tegen de stelling moet zijn.

Voor of tegen

Stel je moet een betoog schrijven of een debat voeren over de vraag of Nederland in de toekomst mee moet doen aan nieuwe vredesmissies. Jij vindt van wel. Om anderen van jouw mening te overtuigen heb je argumenten nodig. Maar je moet ook nadenken over mogelijke tegenargumenten en daar alvast een antwoord op verzinnen. Hoe ga je aan de slag? Allereerst zoek je informatie over het onderwerp vredesmissies.

- Wat is een vredesmissie precies?
- Aan welke vredesmissies heeft Nederland meegedaan?
- Hoe beslist Nederland over het meedoen aan een vredesmissie?
- Wat was het doel van die vredesmissies?
- Hoeveel militairen waren erbij betrokken?
- Wat waren de kosten?
- Hoeveel Nederlandse slachtoffers waren er?
- Wat was het resultaat van de vredesmissies?
- Hoe denken Nederlanders over het meedoen aan vredesmissies?
- Hoe hebben de militairen de vredesmissies ervaren?

Misschien kun je zelf nog wel meer vragen bedenken. Als je klaar bent met het zo goed mogelijk beantwoorden van de vragen, kijk je hoe jij je standpunt (Nederland moet in de toekomst meedoen aan nieuwe vredesmissies) goed kunt onderbouwen met argumenten.

Argumenten zouden kunnen zijn:

- Wij hebben als land de plicht op te komen voor onderdrukte groepen in andere landen
- Wij hebben veel ervaring met vredesmissies
- Het is goed voor onze wapenindustrie

Een tegenargument zou kunnen zijn:

- Het kost veel geld. Dit kun je als volgt weerleggen: we zijn een rijk land, we kunnen het geld wel missen.

Een ander tegenargument zou kunnen zijn:

- Het is gevaarlijk voor de militairen. Dit kun je als volgt weerleggen: de militairen zijn vrijwillig in militaire dienst getreden. Ze weten dat het gevaarlijk kan worden.

1.2.9: Debatteren

De ontmoeting met een veteraan is een mooie aanleiding om aandacht te besteden aan een vaardigheid die alles te maken heeft met mondigheid, overtuigingskracht en kritisch luisteren: debatteren. Een debat is een confrontatie van meningen. Wie er gelijk krijgt, wordt vaak bepaald door de onderbouwing van het standpunt. Dat onderbouwen gebeurt met argumenten. Maar het gaat ook om de manier waarop die argumenten worden gebracht. Bij overtuigen tellen inhoud en vorm. De verbinding met burgerschapsvorming is duidelijk: kritische, actieve burgers zijn in staat hun mening te verwoorden en onderbouwen, en bereid zich te verdiepen in standpunten waar ze het niet mee eens zijn. Een debat in het kader van de ontmoeting met een veteraan kan gaan over oorlog en vrede, het nut van vredesmissies, kameraadschap, trouw en vertrouwen, loyaliteit, moed en wanhoop, plichtsbesef en eigen verantwoordelijkheid, verleden en heden, etniciteit en burgerplicht.

Wat is debatteren?

Debatteren is een werkvorm die leerlingen stimuleert na te denken over belangrijke thema's, daar een mening over te vormen en die in het openbaar kenbaar te maken. Een belangrijk aspect aan debatteren is het luisteren naar de argumenten van de ander, die argumenten te beoordelen en indien nodig te weerleggen. Debatteren scherpt de geest, bevordert de dialoog en zorgt voor wederzijds begrip. Het is de bedoeling dat uw leerlingen de opgedane debatvaardigheden tijdens het bezoek van de veteraan in praktijk brengen. Ze kunnen dan met elkaar, in aanwezigheid van de veteraan, in debat gaan over stellingen die betrekking hebben op vredesmissies, oorlog, vrede en veiligheid.

Doel van debatteren

Het doel van een debat is veelal om een derde partij te overtuigen. Dit kan zijn: een jury of het publiek. Of zoals in tijden van verkiezingen: de kiezer. Debatteren in de les is vooral te zien als een spel waarbij het draait om overtuigingskracht en geloofwaardigheid. Maar het is meer dan dat. Bij debatteren worden een aantal vaardigheden geoefend.

Wat leer je bij debatteren?

Allereerst is het debatteren een uitstekende manier om te leren spreken in het openbaar. Ten tweede traint het de vaardigheid om je meningen onder woorden te brengen en te onderbouwen met argumenten. Wanneer je tijdens een debat te maken krijgt met iemand die er een tegenovergestelde mening op nahoudt, is het zaak om hier op in te gaan en jezelf te verdedigen. Er worden essentiële vaardigheden geoefend, zoals luisteren, analyseren, improviseren, formuleren en presenteren. Tot slot wordt het creatief denken van kinderen gestimuleerd. Dit is van grote waarde voor het oplossen van problemen in het dagelijks leven.

Goed onderwijs

Debatteren in de les is niet alleen goed voor de ontwikkeling van een kind, maar kan ook een versterkend effect hebben op het gehele onderwijs. Debatteren motiveert leerlingen om onderwerpen van sociale, politieke, economische of culturele relevantie te onderzoeken en te bespreken. Maar soms kan een onderwerp ook heel dicht bij huis zijn. Bijvoorbeeld over iets dat op de school heeft plaatsgevonden.

Het verschil tussen discussiëren en debatteren

Tijdens een discussie probeer je elkaar te overtuigen of je probeert samen tot een compromis of een oplossing te komen. Tijdens een debat is daar geen sprake van, daar doen de partijen nooit water bij de wijn. Ze blijven bij hun eigen standpunt en verdedigen dat zo goed mogelijk. Een van de regels tijdens een debat is dat de deelnemers het oneens zijn en dat gedurende het debat ook blijven. Dus: bij een discussie probeer je de 'tegenstander' te overtuigen, bij een debat probeer je het publiek (en eventueel de jury) te overtuigen. Het is te zien als een spel en als er gekozen wordt voor een wedstrijdvorm dan zal de tegenstander nooit te overtuigen zijn.

Ingrediënten voor een debat

Bij een debat is er altijd een aantal spelregels. De ingrediënten van een goed debat op een rijtje.

- **Stelling:**
Een debat moet ergens over gaan, een stelling moet de deelnemers prikkelen om hun mening te geven. Een stelling wordt nooit geformuleerd als een vraag, maar geeft juist een richting aan voor het debat. De nuance mag bij een stelling best ontbreken. Een goede stelling sluit aan bij de interesse van leerlingen of de actualiteit en gaat over een onderwerp dat goed afgebakend is. Vaak is het beter om een klein deelprobleem uit te lichten. Dit geeft sturing aan het debat.
De formulering van een stelling is van groot belang. Zo kan het voorkomen dat tegenstanders zich ontwikkelen tot voorstanders en andersom wanneer er een dubbele ontkenning (met woorden als niet, nooit, geen etc.) in de stelling staat. Om verwarring te voorkomen is het daarom aan te raden dit te vermijden. Bijvoorbeeld: Er moet niet meer geld naar ontwikkelingssamenwerking. Beter is dan: Er moet meer geld naar ontwikkelingssamenwerking.
Bij een debat kan het zijn dat je een stelling moet verdedigen waar je het eigenlijk juist niet mee eens bent. Andersom kan ook. Dit brengt leerlingen begrip bij voor standpunten die niet de hunne zijn.
- **Gespreksleider:**
Een gespreksleider is de baas van het debat. Hij introduceert de teams en de stelling. Een gespreksleider is neutraal en zorgt er voor dat alle partijen evenveel aan het woord komen. Ook voorziet hij het debat van sturing. Wanneer de leerlingen te zeer afwijken van de stelling, brengt de gespreksleider het debat terug naar het eigenlijke onderwerp. En als leerlingen totaal niet deelnemen aan het debat, kan de gespreksleider vragen of zij hun mening willen geven of kunnen reageren op het argument van een ander. In de klas zal het er in veel gevallen op neerkomen dat u als docent de rol van gespreksleider op zich neemt. Dat stelt u tevens in staat om vragen te stellen of nieuwe invalshoeken aan te dragen wanneer de leerlingen zelf vastlopen in het debat.
- **De tijd:**
De duur van het debat wordt vooraf vastgesteld. Dit is om te voorkomen dat er eindeloos door gedebatteerd wordt. Ook al is nog niet alles gezegd binnen de afgesproken tijd, toch is het debat dan ten einde. Op deze manier dwingt een debat de leerlingen tot concreet en bondig formuleren van hun mening. Neemt een leerling te veel tijd, dan bestaat de kans dat hij of zij door een ander onderbroken wordt.

Afhankelijk van de groepsgrootte kunt u kiezen voor een duur van 5 tot 10 minuten. Na 10 minuten is vaak alles al eens gezegd en treedt men in herhaling.

- **Jury:**
Er kan gekozen worden om een debat te laten beoordelen door een jury. Zij kan bepalen wie het debat gewonnen heeft. In de klas is dat lastig wanneer u een dubbelrol als gespreksleider en jurylid heeft. Wel kunt u als docent aangeven wat goed ging, en wat nog beter kan. Een jury kan ook een leuke toevoeging zijn bij een debattoernooi.
- **Lagerhuis:**
Eén van de meest populaire debatstijlen is het Lagerhuisdebat. De VARA organiseert jaarlijks een speciale Lagerhuiscompetitie voor middelbare scholen waar meer dan tweehonderd scholen aan meedoen. Deze debatform is erg toegankelijk en kenmerkt zich door de snelheid en is ook in de les zeer bruikbaar. Bij een Lagerhuisdebat gaan twee teams van ongeveer tien leerlingen de strijd met elkaar aan. Het debat draait rond een stelling. Vaak is het ene team voor de stelling en het andere team tegen. De beide teams nemen tegenovergesteld van elkaar plaats, zodat er sprake is van een duidelijke tegenstelling. Een Lagerhuisdebat duurt maximaal tien minuten. Aan het eind van het debat wijst een jury één van de teams als winnaar aan. Vanaf de hoogste groepen van de basisschool kunnen ook leerlingen de jury vormen.
- **Forum:**
Deze debatform wordt in de dagelijkse onderwijspraktijk al veel gebruikt. Bij een forumdebat gaat een groep mensen met elkaar in debat. Er wordt vooraf ook geen mening opgelegd. De gespreksleider of voorzitter laat mensen aan het woord, stelt vragen en geeft de mogelijkheid om op elkaar te reageren. Het kringgesprek zoals dat in de klas wordt gebruikt lijkt veel op deze debatform. U bent als docent dan in feite de gespreksleider.

1.2.10: Storyline Approach

De werkvorm waarin zo'n verhaal een belangrijke rol speelt heet Storyline Approach. Het is een bijzondere vorm van thematisch onderwijs. Deze oorspronkelijk in Schotland ontwikkelde onderwijsbenadering is in Nederland bekend geworden als 'verhalend ontwerpen', of 'thematisch onderwijs waarin een verhaal centraal staat' of kortweg 'leren door verhalen'. Het is een didactiek die kinderen inspireert en uitdaagt. De leerlingen zijn namelijk de bedenkers, maar tegelijkertijd zelf de belevers van het verhaal. En de structuur van het verhaal wordt benut bij het didactisch handelen van de leraar. Aan de ene kant blijft er grote ruimte voor de eigen inbreng van de kinderen, tegelijkertijd is het verhaal de basis voor het gestructureerde en planmatige handelen van de leraar. Je zou kunnen zeggen dat storyline gebruik maakt van twee lagen:

- het verhaal zelf: een betekenisvolle context waarin belangrijke onderwijsinhoud aan de orde komen
- de verhaalstructuur: de ordening in episodes (vergelijk de hoofdstukken in een boek), waarin hoofdpersonen een belangrijke rol spelen

Storyline is een uitstekende manier om leerlingen samenhang te laten ontdekken tussen leerstof die ze op school krijgen aangeboden, want door het gebruik van verhalen wordt die leerstof betekenisvol voor ze en daardoor extra motiverend. Maar het motiveert niet alleen de kinderen, het is ook bijzonder inspirerend voor de leraar. Samen met de kinderen is hij bezig met het ontwerpen van onderwijs dat van henzelf is. De Schotten gebruiken daar de mooie term 'ownership' voor.

Van 'plot' tot verhaal

De verhaalstructuur (plot-verhaallijn-episodes) is de kern van verhalend ontwerpen. Ieder verhaal gaat ergens over: er is altijd een centraal onderwerp, een thema. In verhaaltermen noemen we dat 'de plot', het nog niet uitgewerkte basisidee van een verhaal. Door de hoofdpersonen uit te werken, tijd en plaats vast te stellen, de ruimte waarin de handelingen zich gaan afspelen te benoemen en door de handelingen in een chronologisch verband te brengen, ontstaat er een verhaallijn. Afgebakende gebeurtenissen zijn episodes, net als hoofdstukken in een boek. De leraar leidt de leerlingen van episode naar episode door het verhaal. En er is natuurlijk aan het begin een uitdagende, inspirerende of nieuwsgierig makende opening en aan het eind een bevredigend slot.

Sleutelvragen

Bij elke episode daagt de leraar de kinderen uit om sleutelvragen te stellen. Wat willen ze over deze episode te weten komen? Welke informatie willen ze ontsluiten? Sleutelvragen zijn erop gericht kinderen zelf te laten nadenken over dingen die ze te weten willen komen.

Activiteiten

Activiteiten zijn het vervolg op sleutelvragen. De leerlingen zullen zelf naar antwoorden moeten zoeken. Hoe komen ze daar achter? Waar vinden ze die antwoorden? En hoe kunnen ze antwoorden visueel maken? Mogelijke activiteiten zijn het raadplegen van een boek, encyclopedie, atlas, CD-rom of internet, iemand opbellen of interviewen, een e-mail versturen, iets uitrekenen, een video bekijken, een tekst schrijven, met elkaar overleggen.

Kick-off

Net als in een boek is het belangrijk dat aan het begin van een verhaal/storyline de belangstelling van de kinderen wordt gewekt. De opening van het verhaal, de 'kick-off' moet ze uitdagen, inspireren, nieuwsgierig maken.

Werken met hoofdpersonen

Net als in een boek komen in elk verhaal personen voor die een meer of minder belangrijke rol spelen. De kinderen maken die hoofdpersonen aan het begin van het verhaal met behulp van karton, verf, lijm en lapjes. Ieder kind maakt zo'n hoofdpersoon en vertelt daarover aan de groep, geeft informatie over de achtergrond (naam, werk, opleiding, woonplaats, hobby's) en fysieke kenmerken (kleur haar, lengte), een soort signalement dus. De hoofdpersonen en hun signalement worden op een prikbord, de fries, geprikt.

De wandfries

Een wandfries is een grote prikwand waarop situaties worden afgebeeld die betrekking hebben op het verhaal. Het mooiste is het als de prikwand meters groot is. Bijvoorbeeld als een hele wand van het lokaal ervoor gebruikt kan worden. De wandfries kan ook gemaakt worden van enkele platen zachtboard, bespannen met witte vellen tekenpapier. Alle afbeeldingen worden met punaises op de fries bevestigd. De wandfries is dus eigenlijk de voortdurende visuele ondersteuning tijdens de opbouw van het verhaal. Alles wat in het verhaal een rol speelt, wordt op de fries verbeeld. De wandfries begeleidt dus het verhaal. Hij maakt voor de kinderen zichtbaar waarmee ze bezig zijn. Het is een dynamisch product dat meegroeit en verandert, al naar gelang het verhaal vordert.

Voorbeeld: de plunjezak op zolder

We laten nu met een voorbeeld zien hoe een **storyline (verhaal)** over veteranen eruit zou kunnen zien. De leraar vertelt dat hij, bij het opruimen van de zolder, een plunjezak heeft gevonden. Hij heeft hem bij zich. Hij is nogal oud, wat zal er in zitten? De leerlingen zijn daar erg benieuwd naar. De leraar maakt de plunjezak langzaam open... Het eerste wat eruit komt is een helm. En daarna een uniform. De leraar vraagt de leerlingen of ze kunnen zien of de plunjezak van een soldaat, een matroos of een militair van de luchtmacht is geweest. Er ontspint zich een hele discussie waaraan je dat kunt zien en waarom. En, vraagt de leraar, kunnen we aan het uniform ook zien welke rang de persoon had die dit uniform droeg? Die vraag blijkt erg moeilijk, die zoeken de leerlingen op. Er komen ook een paar blikjes uit de plunjezak. Wat zal daar in zitten? En dan vinden ze een brief. De leraar vouwt hem open en leest hem voor. 'Marsbevel', staat er boven. Hij is gedateerd 1 december 1960. De eigenaar van de koffer krijgt het bevel om zich in te schepen naar Nieuw-Guinea. Er hangt gelukkig een wereldkaart voor de klas. Samen kijken de leerlingen waar Nieuw-Guinea ligt. Hoe ver het is en hoe je er komt, in 1960 en tegenwoordig.

De leerlingen zijn intussen zo in de ban van de plunjezak, dat ze besluiten het verhaal van de eigenaar te ontrafelen. Wie was deze meneer X? (want ze denken dat het een man was). Wat heeft hij meegemaakt in Nieuw-Guinea? Waarom moest hij daar eigenlijk heen? Hoe ging hij daar naartoe? Hoe groot was de groep waar hij deel van uitmaakte? Wie waren zijn kameraden? Hoelang moest hij in Nieuw-Guinea blijven? Leeft hij nog? En hoe gaat het nu met hem?

Als voorbereiding heeft de leraar van tevoren al een planningsschema ingevuld. Dat geeft alvast een beetje aan hoe het verhaal zich zou kunnen ontwikkelen. Maar je weet natuurlijk nooit in welke richting de leerlingen het uiteindelijk laten lopen...

1.3: Bijlagen:

- 1.3.1: Schoolvoorbeelden
- 1.3.2: Kerndoelen

1.3.1: Schoolvoorbeelden met betrekking tot Veteraan in de klas

Scholen zijn uiteraard vrij in de manier waarop en de mate waarin ze de ontmoeting met de veteraan inpassen in hun onderwijsprogramma. Hieronder een aantal 'schoolvoorbeelden': reacties uit scholen die een veteraan hebben uitgenodigd en op hun eigen wijze vorm hebben gegeven aan dat bezoek.

1.3.1.1: Debatteren

Hoe debatteren kan helpen bij het voorbereiden van het bezoek van een veteraan, is te lezen in onderstaand verslag van een debattraining op het Petrus Canisius College in Alkmaar: 'Je leert elkaar beter kennen'

Moet de dienstplicht weer worden ingevoerd? Hoe zit het met de Nederlandse missie in Uruzgan? Blijven of weggaan? Vragen die aan de orde komen bij een debattraining aan de leerlingen van het Petrus Canisius College in Alkmaar. De training is een onderdeel van de voorbereiding op het bezoek van een militaire veteraan.

Twee vmbo-3 klassen van Reinold de Vries, docent aan het Petrus Canisius College in Alkmaar, ontvangen binnenkort een Irak-veteraan in de klas. Dit in het kader van het project Praat eens met een veteraan, bedoeld om leerlingen meer kennis bij te brengen over het doel en de uitvoering van vredesmissies. Een ander oogmerk van het project is meer erkenning en waardering voor militaire veteranen. De klassen van De Vries maken deel uit van de afdeling Sport, Veiligheid en Dienstverlening. Werkterreinen die mooi aansluiten bij die waarop beroepsmilitairen actief zijn.

Vrede en veiligheid

Voorafgaand aan het bezoek van de veteraan krijgen de leerlingen een debattraining door Joost Hoebink en Frits Bloemberg van *debatteren.com*.

De training is niet bedoeld als voorbereiding op een debat met de veteraan, legt Joost Hoebink uit. 'Het doel van de training is dat de leerlingen met elkaar van gedachten wisselen over thema's die samenhangen met vrede en veiligheid. En om na te denken over geschikte vragen die de veteraan gesteld zouden kunnen worden.' En passant maken de leerlingen zich de kunst van het debatteren eigen. Dit past prima bij de missie van het Petrus Canisius College: 'Leerlingen ontwikkelen hun talenten en leren voor hun toekomst. Daar zijn we dag in, dag uit mee bezig'.

Het publiek overtuigen

Die talenten liggen bij een aantal leerlingen wel degelijk op het verbale vlak, zo blijkt al gauw. Hun spreekvaardigheid is op sommige momenten nauwelijks te beteugelen. Toch lukt het de trainers de leerlingen te boeien met een aantal instructieve videofragmenten. Een filmpje waarin Bill Clinton het opneemt voor zijn partijgenoot John Kerry, tijdens de vorige presidentsverkiezingen, laat zien hoe belangrijk het is om drie - niet meer en niet minder - argumenten in een betoog te gebruiken. Verder is er de beroemde scène waarin Pim Fortuyn het na een sneer van Paul Rosenmöller en de luide bijval van het publiek tijdens een openbaar debat voor gezien houdt. Het commentaar van de leerlingen is verdeeld: Rosenmöller had groot gelijk, het was laf van Fortuyn om weg te lopen. Maar ook: ik zou ook opgestapt zijn, de hele zaal zat te joelen. Frits Bloemberg haakt hier op in: 'Zo zie je maar hoe belangrijk het is om het publiek op je hand te hebben. In een politiek debat moet je proberen het publiek, de kiezers dus, te overtuigen. De tegenpartij overtuig je toch niet.'

De smaak te pakken

De stelling voor het eerste debat luidt: 'Nederland moet weg uit Uruzgan'. Als inleiding hierop kunnen de leerlingen kijken naar een videofragment over een jonge Nederlandse moslim, als militair op vredesmissie in Afghanistan. De klas wordt verdeeld in twee teams, het ene is verplicht vóór de stelling, het andere tegen. Vooraf krijgen ze gelegenheid om na te denken over de argumentatie. In het debat blijken de (toen nog) veertien dodelijke slachtoffers uiteraard nogal wat gewicht in de schaal te leggen, aan de andere kant werd ook gewezen op de verantwoordelijkheid die Nederland op zich genomen heeft en waar je niet zo maar afstand van kunt doen. 'Maar', wordt gezegd, 'als we alle militairen op vredesmissie sturen, dan houden we hier in Nederland niemand meer over'. 'Stel je voor dat er een ramp gebeurt.' 'Dan moet de regering maar voor meer soldaten zorgen' is de reactie uit het andere kamp. Hoewel nog niet alle leerlingen zich mengen in het debat, begint de groep de smaak te pakken te krijgen.

Interactie

Voor het tweede debat wordt een stelling gekozen die aansluit bij de laatste opmerking uit de eerste ronde. Juist die ochtend stond in de krant een bericht over het groeiende tekort aan militairen in Nederland. Een mogelijke oplossing is de herinvoering van de dienstplicht of beter: het beëindigen van het opschorten van de dienstplicht. De stelling luidt: 'De dienstplicht moet weer worden ingevoerd'. Er wordt meteen fel van leer getrokken: 'Stel je voor dat je het leger in moet en je wordt kapotgeschoten...'. De voorstanders wijzen terug naar vroeger: 'Toen had je ook dienstplicht, waarom zou dat nu niet meer kunnen?' 'Vroeger is lang geleden. Dat telt nu niet meer.' 'Maar nu heb je al die missies, en daar heb je soldaten voor nodig.' 'Maar het kost je wel een paar jaar van je leven, dan kun je niet werken of studeren...' 'Juist wel, in het leger kun je ook een opleiding krijgen...' In het juryoordeel legt Frits Bloemberg de nadruk op de interactie: het gaat niet alleen om het geven van je eigen mening, je moet ook luisteren naar wat de tegenstander te zeggen heeft en daarop reageren.

Vragen aan de veteraan

Debatteren is dus niet alleen een kwestie van spreken, maar vooral ook van goed luisteren. Luisteren gaat beter als je van tevoren nadenkt over wat je wilt horen. Dat geldt ook voor de komende ontmoeting met de Irak-veteraan. Als voorbereiding daarop gaan de leerlingen van Reinold de Vries in kleine groepjes aan de slag om geschikte vragen te bedenken. Een kleine bloemlezing: wat was uw reactie toen u hoorde dat u uitgezonden werd; wat trok u aan om in het leger te gaan; zou u terug willen; wat deed u om heimwee te vermijden; wat voor opleiding hebt u gehad voor u werd uitgezonden; bent u wel eens bang geweest; hoe is het leven sinds u terug bent – is er veel veranderd; hebt u in een vuurgevecht iets gedaan en daar later spijt van gehad en had u onder de mensen daar 'vrienden' met wie u kon praten?

Petrus Canisius College, Alkmaar

1.3.1.2: De kinderen vonden het zeer indrukwekkend

'Ik heb de kinderen verteld dat ik een plunjezak op zolder had gevonden met wat kleding en foto's erin. Ze waren benieuwd waar die zak vandaan gekomen zou kunnen zijn, wie de eigenaar was en of die man nog zou leven. De kinderen kregen de materialen en moesten zelf aan de slag gaan. Ook hebben ze oorlogsmaterialen gemaakt met knutselen. De bedoeling was erachter te komen wie de man van de foto's was. Daarna verscheen de veteraan in levenden lijve. Hij was een grote, brede kerel, die heel enthousiast over zijn missie kon vertellen. De kinderen vonden het zeer indrukwekkend. Zeker toen hij vertelde hoe dicht hij bij de vijand was geweest en welke risico's hij gelopen had. Ze hielden niet op met vragen. Door het project hebben de kinderen geleerd wat veteranen nu precies zijn en waar militairen voor kunnen worden ingezet. In het verlengde van het project hebben we een bezoek gebracht aan het Kazemattenmuseum in Kornwerderzand bij de Afsluitdijk. Al met al een prachtige ervaring voor de kinderen. En ook voor de school. We gaan zeker door met het project.'

Basisschool De Snip, Nieuwe Niedorp

1.3.1.3: Heel opvallend dat de leerlingen naar elkaars argumenten luisterden

'Bij ons op school komt jaarlijks een aalmoezenier op bezoek. Een mooi aanknopingspunt voor 'Veteraan in de Klas'. Leerlingen hebben vaak een verkeerd beeld van een veteraan. Daar wilden we wat aan doen. Doelstelling was ook dat leerlingen meer inzicht in maatschappelijke problemen zouden krijgen. Waarom bemoeit Nederland zich met internationale problemen? Waarom sturen we soldaten naar oorlogsgebieden? Wat gaat ons dat aan? Hoe is het voor een veteraan om na terugkeer weer in de Nederlandse maatschappij te functioneren? Het project was een succes. Leerlingen kwamen in de lessen erna terug op het bezoek van de veteraan. Dit is eigenlijk wel bijzonder. Het was heel opvallend dat de leerlingen naar elkaars argumenten luisterden. Iets wat zeer zelden gebeurt. Wij zijn begonnen met de verhalen uit de handreiking. Daarna kwam de plunjezak op school. Hier hebben we ruim aandacht aan besteed, om de leerlingen nieuwsgierig te maken. Daarna kwam de veteraan met zijn verhaal. Ten slotte zijn er nog lessen besteed aan het fenomeen veteraan. Daarbij kwam de internationale politiek ruim aan bod. Ook werd daar goed duidelijk hoe onze vmbo-leerlingen denken over deze zaken. Sommige leerlingen waren tijdens het bezoek van de veteraan erg actief met vragen. Anderen juist weer met luisteren. Na het bezoek waren ze eigenlijk het actiefst met de discussies die voortvloeiden uit het bezoek. We hebben besloten van het bezoek van de veteraan een jaarlijks terugkerende onderwijsactiviteit te maken, afgesloten met een bezoek aan een legerbasis.'

Bonhoeffer College, VMBO-locatie Kuipersdijk, Enschede

1.3.1.4: Contact met echte mensen

'Ons doel is de geschiedenis waar mogelijk tot leven te wekken door contact met echte mensen die een rol in de geschiedenis gespeeld hebben. En dat is gelukt met het veteranenproject. Er werd door de leerlingen een aantal lessen nadien nog over nagepraat. Onze veteraan was in 2003 in Irak geweest. Onze leerlingen hebben zich voorbereid met het lesboek, videofragmenten en een selectie uit de handreiking. Van tevoren bedachten ze vragen om aan de veteraan te stellen. Na afloop van het bezoek moesten de leerlingen een kort verslag maken. De veteraan had een goed verhaal, dat het niveau 'hoe warm het was en hoe ver' ontsteeg. Hij vertelde ook over zijn motivatie, de achtergronden van het conflict en vredesmissies in het algemeen. Op die manier droeg het bezoek van de veteraan bij aan burgerschapsvorming. Dat wordt bij ons niet als apart vak gezien, maar is geïntegreerd in geschiedenis en staatsinrichting.'

St. Bonifatiuscollege, Utrecht

1.3.1.5: Een uitgelezen kans om het nieuws beter te leren begrijpen

'Wij zien het veteranenproject als een goede insteek om de kinderen te helpen de wereld om hen heen te leren begrijpen. Dat bleek al toen bij ons op school opeens een plunjezak opdook. Ze sloegen meteen aan het speculeren en fantaseren. Gaandeweg ontdekten ze wat er aan de hand was. Toen de veteraan in eigen persoon zijn opwachting maakte, hingen ze aan zijn lippen. Kinderen hebben geen reëel beeld van de gang van zaken in een oorlogsgebied en de rol van Nederland in vredesmissies. Hun belevingswereld is erg klein. Het project is voor de leerlingen een uitgelezen kans om het algemene (wereld)nieuws beter te leren begrijpen. Wij denken dat de kinderen de kans hebben gekregen een beter beeld te krijgen over veteranen en vredesmissies. Ze zelf heel actief op zoek geweest naar informatie en aan de vragen die ze stelden bij het bezoek van de veteraan was grote betrokkenheid te merken. De leerlingen waren vooral benieuwd naar de impact die de ervaringen van de veteraan hadden op de rest van zijn leven en functioneren. Al met al heeft het project ons wel veel tijd gekost. Een week lang 45 minuten per dag aan lestijd, en dan nog de voorbereiding. Gelukkig kregen we hier enorm veel van terug, door de grote betrokkenheid van de kinderen.'

Scholengemeenschap De Beyaert, Hengelo

1.3.1.6: De kinderen wilden eigenlijk niet stoppen

'Het is goed de kinderen te laten zien dat er mensen zijn die zich inzetten om de wereld beter te maken. Dat ook vredesmissieveteranen veel goed werk hebben gedaan, verdient meer aandacht. Wij maken ons in Nederland druk om heel kleine dingen, terwijl er zoveel meer in de wereld speelt. Ons luxeleventje is voor de Nederlandse jongeren vanzelfsprekend; ze staan er op deze manier bij stil, dat het niet overal zo vanzelfsprekend is. De ontmoeting met de veteraan heeft de leerlingen een beter beeld gegeven van wat vredesmissies inhouden. Ook zagen de kinderen dat veteranen jonge mannen (en vrouwen) kunnen zijn, die daarna weer deelnemen aan de maatschappij. Ons project begon met de vondst van een rugtas op school. De kinderen moesten uitzoeken van wie die was. Ze hebben eerst getekend wat zij dachten dat in de rugtas zou zitten. Daarna ging de tas open. Hij bleek van een Srebrenica-veteraan te zijn. De kinderen hebben opdrachten over Srebrenica uitgevoerd en naar een video gekeken. Vervolgens kwam de veteraan in de groep om het project kracht bij te zetten in de vorm van een vragenuur. Dit ging goed. Kinderen zijn heel direct en soms confronterend in hun vraagstelling. De veteraan moet hier goed op voorbereid zijn. De kinderen waren zeer actief. Toen we met Srebrenica bezig waren, kwamen ze uit zichzelf met artikelen en krantenknipsels naar school. Tijdens het bezoek van de veteraan bleven de kinderen enthousiast en wilden ze eigenlijk niet stoppen. Wat betreft het aspect burgerschapsvorming sluit dit project aan op 'oriëntatie op jezelf en de wereld'. Ook als je wat specifiek ingaat op de kerndoelen kun je het project hier op verschillende manieren laten aansluiten. Het past bij de vakken mens en samenleving, aardrijkskunde en geschiedenis.'

Basisschool De Borgh, Hengelo

1.3.1.7: Onderwijsproces is in een stroomversnelling geraakt

'Na de introductiebijeenkomst in Doorn en de kennismaking met Maya, werkzaam geweest als verpleegkundige in Rwanda, zagen wij mogelijkheden om Wereldoriëntatie te verlevendigen en 'storyline' in de school te introduceren. Wellicht werd het de collega's zo duidelijk dat inspelen op de actualiteit een meerwaarde vormt ten opzichte van het strak hanteren van methodes. Dit is boven verwachting gelukt. Er hangt nu een gigantisch prikbord in de groep waar storyline een vaste plek heeft gekregen. De leerkrachten van de bovenbouw zien de meerwaarde van thematisch werken bij Wereldoriëntatie en het nieuwe leren heeft een enorme impuls gekregen. Het gevolg is dat het onderwijsproces op De Zwerm in een stroomversnelling is geraakt. Het project ging als volgt. Er werd een plunjezak in de groep gedumpt met het bericht dat die voor school was. Foutje. Maar van wie was die zak dan wel? De groep ging met de inhoud aan de slag en al vlot stonden de bevindingen op het prikbord. Binnen twee dagen was Maya getraceerd en uitgenodigd. De groep heeft zich verder verdiept in 'vechten voor de vrede' en Rwanda. Op de dag dat Maya kwam, hadden ze zoveel vragen dat het een ochtendvullend programma werd. Binnenkort zal Maya nog eens terugkomen voor groep 5-6 aangezien de collega's enthousiast werden door alles wat ze zagen gebeuren. Wat betreft de relatie met burgerschapsvorming: deze is duidelijk herkenbaar. Vooral het begrip krijgen voor de veteranen en vredessoldaten is geslaagd. Verder maken de kinderen ook kennis met een 'burger' die iets heel anders doet dan in zo'n dorpje als Sint Maarten gewoon is.'

Basisschool De Zwerm, Sint Maarten

1.3.1.8: De leerlingen vroegen honderduit

'Wij hadden meerdere doelen met onze deelname aan het project. Aandacht voor missies van het Nederlandse leger bijvoorbeeld. Ook wilden we het heroïeke beeld dat onze leerlingen hebben van militairen nuanceren, door aandacht te besteden aan de impact van een missie op het leven van de gewone soldaat. Het project leent zich uitstekend voor vakoverstijgend werken: in het thema zitten historische, topografische, politieke, emotionele en praktische componenten. Ten slotte wilden we de leerlingen uitnodigen tot samen- en groepsoverstijgend werken en hun - leerlingen in het praktijkonderwijs - 'spannende theorielessen' bieden. Al deze doelen zijn in meer of mindere mate bereikt. Het bezoek van de veteraan hebben we met de leerlingen grondig voorbereid. Eerst het voorlezen van een historisch verhaal van een Indiëveteraan, gevolgd door een klassengesprek met een link naar andere missies, zoals Irak. Daarna maakten de leerlingen met een tijdsbalk en een wereldkaart een historisch en geografisch overzicht van de missies van het Nederlandse leger vanaf 1930 tot nu. Onze Irakveteraan is een oud-docent aan onze school. Hij ondersteunde zijn verhaal met foto's en films, kostuums, helm en een dagboek. De leerlingen waren zeer onder de indruk en vroegen honderduit. Ze verwerkten hun ervaringen in een fototentoonstelling met bijschriften, PowerPoint-presentaties, websites en een materialententoonstelling, onder andere door het aankleden van etalagepoppen. De 45 resultaten mochten de groepen aan elkaar presenteren in de kantine. Wat betreft burgerschapsvorming: dat is in ons onderwijs vanzelf al een belangrijk thema, omdat wij onze leerlingen willen voorbereiden op een zo zelfstandig mogelijk bestaan in de maatschappij. In dat kader hebben wij tijdens het project aandacht besteed aan meningsvorming over oorlogs- en vredeskwesties, over politieke keuzes die gemaakt moeten worden, over de verantwoordelijkheid van individuen en samenlevingen.'

't Genseler, School voor praktijkonderwijs, Hengelo

1.3.1.9: Meer begrip, inlevingsvermogen en tolerantie

'Het onderwerp kon worden mooi worden ingepast in het lesprogramma van geschiedenis over WO I en WO II, en in het Comenius project 'Helden en Idolen', dat we met zes buitenlandse scholen uitvoeren. Voorafgaand aan het bezoek van de veteraan zijn de leerlingen intensief bezig geweest met het voorbereiden van het interview. Ze hebben met open mond zitten luisteren naar de verhalen van onze veteraan. Hij wist prima te reageren op de vragen van de kinderen, die bepaald geen blad voor de mond namen. Ze waren zeer onder de indruk. Dat komt ook tot uiting in de groepsverslagen. We hebben het project aangevuld met het bekijken van de film 'Der Untergang'. Voor de toekomst denken we aan een bezoek aan het militaire kerkhof in Margraten en de Tapynkazerne. Ook zijn er contacten gelegd met Defensie over een bezoek aan de Koninklijke Militaire School in Weert. Het project heeft een duidelijke relatie met burgerschapsvorming. De leerlingen moeten met het wereldgebeuren - in dit geval oorlogsgebieden en brandhaarden van internationale conflicten - en de medemens op de hoogte zijn en zich in kunnen leven in andere situaties zodat in de samenleving meer begrip, inlevingsvermogen en tolerantie kunnen ontstaan jegens andere culturen en andersdenkenden'.

Porta Mosana College, Maastricht

1.3.2: Kerndoelen Primair Onderwijs (PO) en Voortgezet Onderwijs (VO):

Met betrekking tot de kerndoelen: het betreft hier aanbodsdoelen, geen beheersingsdoelen.

1.3.2.1: Taal/Nederlands PO:

Mondeling onderwijs kerndoelen:

- 1:** De leerlingen leren informatie te verwerven uit gesproken taal. Ze leren tevens die informatie, mondeling of schriftelijk, gestructureerd weer te geven
- 2:** De leerlingen leren zich naar vorm en inhoud uit te drukken bij het geven en vragen van informatie, het uitbrengen van verslag, het geven van uitleg, het instrueren en bij het discussiëren
- 3:** De leerlingen leren informatie te beoordelen in discussies en in een gesprek dat informatief of opiniërend van karakter is en leren met argumenten te reageren.

Schriftelijk onderwijs kerndoelen:

- 4:** De leerlingen leren informatie te achterhalen in informatieve en instructieve teksten, waaronder schema's, tabellen en digitale bronnen.
- 5:** De leerlingen leren naar inhoud en vorm teksten te schrijven met verschillende functies, zoals: informeren, instrueren, overtuigen of plezier verschaffen.
- 6:** De leerlingen leren informatie en meningen te ordenen bij het lezen van school- en studieteksten en andere instructieve teksten, en bij systematisch geordende bronnen, waaronder digitale bronnen.
- 7:** De leerlingen leren informatie en meningen te vergelijken en te beoordelen in verschillende teksten,
- 8:** De leerlingen leren informatie en meningen te ordenen bij het schrijven van een brief, een verslag, een formulier of een werkstuk. Zij besteden daarbij aandacht aan zinsbouw, correcte spelling, een leesbaar handschrift, bladspiegel, eventueel beeldende elementen en kleur,

Taalbeschouwing, waaronder strategieën, kerndoelen

- 10:** De leerlingen leren bij de doelen onder 'mondeling taalonderwijs' en 'schriftelijk taalonderwijs' strategieën te herkennen, te verwoorden, te gebruiken en te beoordelen,
- 12:** De leerlingen verwerven een adequate woordenschat en strategieën voor het begrijpen van voor hen onbekende woorden. Onder 'woordenschat' vallen ook begrippen die het leerlingen mogelijk maken over taal te denken en te spreken

1.3.2.2: Nederlands kerndoelen VO:

- 1: schrijven/spreken:** De leerling leert zich mondeling en schriftelijk begrijpelijk uit te drukken,
- 4: lezen:** De leerling leert strategieën te gebruiken bij het verwerven van informatie uit gesproken en geschreven teksten,
- 5: lezen:** De leerling leert in schriftelijke en digitale bronnen informatie te zoeken, te ordenen en te beoordelen op waarde voor hemzelf en anderen.
- 6: spreken:** De leerling leert deel te nemen aan overleg, planning, discussie in een groep.
- 7: spreken:** De leerling leert een mondelinge presentatie te geven.
- 9: lezen, schrijven, spreken:** De leerling leert taalactiviteiten (spreken, luisteren, schrijven en lezen) planmatig voor te bereiden en uit te voeren.
- 10 lezen, schrijven, spreken:** De leerling leert te reflecteren op de manier waarop hij zijn taalactiviteiten uitvoert en leert, op grond daarvan en van reacties van anderen, conclusies te trekken voor het uitvoeren van nieuwe taalactiviteiten.

1.3.2.3: Geschiedenis:

Kerdoelen GS PO:

51: De leerlingen leren gebruik te maken van eenvoudige historische bronnen en ze leren aanduidingen van tijd en tijdsindeling te hanteren

52: De leerlingen leren over kenmerkende aspecten van de volgende tijdvakken: jagers en boeren; Grieken en Romeinen; monniken en ridders; steden en staten; ontdekkers en hervormers; regenten en vorsten; pruiken en revoluties; burgers en stoommachines; wereldoorlogen en Holocaust; televisie en computer. De vensters van de canon van Nederland dienen als uitgangspunt ter illustratie van de tijdvakken.

53: de leerlingen leren over de belangrijke historische personen en gebeurtenissen uit de Nederlandse geschiedenis en kunnen die voorbeeldmatig verbinden met de wereldgeschiedenis.

Tien tijdvakken PO en Canonvensters:

Tijdvak 5: tijd van ontdekkers en hervormers (1500-1600),

Tijdvak 6: tijd van regenten en vorsten (1600-1700),

Tijdvak 7: tijd van pruiken en revoluties (1700-1800),

Tijdvak 8: tijd van burgers en stoommachines (1800-1900),

Tijdvak 9: tijd van wereldoorlogen en Holocaust (1900-1950),

Tijdvak 10: tijd van televisie en computer (1950-nu)

Canonvensters: 20, 27, 35, 38, 39, 40, 47

1.3.2.4: Kerndoelen Mens en Samenleving PO:

34: De leerlingen leren zorg te dragen voor de lichamelijke en psychische gezondheid van henzelf en anderen. → sociaal emotionele ontwikkeling.

36: De leerlingen leren hoofdzaken van de Nederlandse en Europese staatsinrichting en de rol van de burger.

37: De leerlingen leren zich te gedragen vanuit respect voor algemeen aanvaarde waarden en normen. → samenleven.

38: De leerlingen leren hoofdzaken over geestelijke stromingen die in de Nederlandse multiculturele samenleving een belangrijke rol spelen, en ze leren respectvol om te gaan met seksualiteit en met diversiteit binnen de samenleving, waaronder seksuele diversiteit. → zingeving

1.3.2.5: Kerndoelen Mens en Maatschappij VO (o.a. geschiedenis):

36: De leerling leert betekenisvolle vragen te stellen over maatschappelijke kwesties en verschijnselen, daarover een beargumenteerd standpunt in te nemen en te verdedigen, en daarbij respectvol met kritiek om te gaan.

37: De leerling leert een kader van tien tijdvakken te gebruiken om gebeurtenissen, ontwikkelingen en personen in hun tijd te plaatsen. De leerling leert hierbij over kenmerkende aspecten van de volgende tijdvakken: – tijd van jagers en boeren (prehistorie tot 3000 voor Chr.); – tijd van Grieken en Romeinen (3000 voor Chr.–500 na Chr.); – tijd van monniken en ridders (500–1000); – tijd van steden en staten (1000–1500); – tijd van ontdekkers en hervormers (1500–1600); – tijd van regenten en vorsten (1600–1700); – tijd van pruiken en revoluties (1700–1800); – tijd van burgers en stoommachines (1800–1900); – tijd van wereldoorlogen (1900–1950), en – tijd van televisie en computer (1950–heden). De leerling leert daarbij in elk geval de relatie te leggen tussen de gebeurtenissen en ontwikkelingen in de 20e eeuw (waaronder de Wereldoorlogen en de Holocaust), en hedendaagse ontwikkelingen. De vensters van de canon van Nederland dienen als uitgangspunt ter illustratie van de tijdvakken.

38: De leerling leert een eigentijds beeld van de eigen omgeving, Nederland, Europa en de wereld te gebruiken om verschijnselen en ontwikkelingen in hun omgeving te plaatsen.

39: De leerling leert een eenvoudig onderzoek uit te voeren naar een actueel maatschappelijk verschijnsel en de uitkomsten daarvan te presenteren.

40: De leerling leert historische bronnen te gebruiken om zich een beeld van een tijdvak te vormen of antwoorden te vinden op vragen, en hij leert daarbij ook de eigen cultuurhistorische omgeving te betrekken.

43: De leerling leert over overeenkomsten, verschillen en veranderingen in cultuur en levensbeschouwing in Nederland, leert eigen en andermans leefwijze daarmee in verband te brengen, leert de betekenis voor de samenleving te zien van respect voor elkaars opvattingen en leefwijzen, en leert respectvol om te gaan met seksualiteit en met diversiteit binnen de samenleving, waaronder seksuele diversiteit.

44: De leerling leert op hoofdlijnen hoe het Nederlandse politieke bestel als democratie functioneert en leert zien hoe mensen op verschillende manieren bij politieke processen betrokken kunnen zijn.

45: De leerling leert de betekenis van Europese samenwerking en de Europese Unie te begrijpen voor zichzelf, Nederland en de wereld.

46: De leerling leert over de verdeling van welvaart en armoede over de wereld, hij leert de betekenis daarvan te zien voor de bevolking en het milieu, en relaties te leggen met het (eigen) leven in Nederland.

47: De leerling leert actuele spanningen en conflicten in de wereld te plaatsen tegen hun achtergrond, en leert daarbij de doorwerking ervan op individuen en samenleving (nationaal, Europees en internationaal), de grote onderlinge afhankelijkheid in de wereld, het belang van mensenrechten en de betekenis van internationale samenwerking te zien.

1.3.2.6: Kerndoelen aardrijkskunde PO:

47 De leerlingen leren de ruimtelijke inrichting van de eigen omgeving te vergelijken met die in omgevingen elders, in binnen- en buitenland, vanuit de perspectieven landschap, wonen, werken, bestuur, verkeer, recreatie, welvaart, cultuur en levensbeschouwing. In ieder geval wordt daarbij aandacht besteed aan twee lidstaten van de Europese Unie en twee landen die in 2004 lid werden, de Verenigde Staten en een land in Azië, Afrika en Zuid-Amerika.

49: De leerlingen leren over de mondiale ruimtelijke spreiding van bevolkingsconcentraties en godsdiensten, van klimaten, energiebronnen en van natuurlandschappen zoals vulkanen, woestijnen, tropische regenwouden, hooggebergten en rivieren.

50: De leerlingen leren omgaan met kaart en atlas, beheersen de basistopografie van Nederland, Europa en de rest van de wereld en ontwikkelen een eigentijds geografisch wereldbeeld leerlingen leren omgaan met kaart en atlas, beheersen de basistopografie van Nederland, Europa en de rest van de wereld en ontwikkelen een eigentijds geografisch wereldbeeld.

1.3.2.7: Kerndoel aardrijkskunde VO:

41: De leerling leert de atlas als informatiebron te gebruiken en kaarten te lezen en te analyseren om zich te oriënteren, zich een beeld van een gebied te vormen of antwoorden op vragen te vinden.

1.3.2.8: Kerndoel kunstzinnige oriëntatie PO:

54: De leerlingen leren beelden, muziek, taal, spel en beweging te gebruiken, om er gevoelens en ervaringen mee uit te drukken en om er mee te communiceren.

1.3.2.9: Kerndoelen Kunst en Cultuur VO:

48: De leerling leert door het gebruik van elementaire vaardigheden de zeggingskracht van verschillende kunstzinnige disciplines te onderzoeken en toe te passen om eigen gevoelens uit te drukken, ervaringen vast te leggen, verbeelding vorm te geven en communicatie te bewerkstelligen.

49: De leerling leert eigen kunstzinnig werk, alleen of als deelnemer in een groep, aan derden te presenteren.